

भारत सरकार
GOVERNMENT OF INDIA
राष्ट्रीय पुस्तकालय, कलकत्ता ।
NATIONAL LIBRARY, CALCUTTA.

वर्ग संख्या

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

रा० पु० / N. I. 38.

Mar

294-2

R 928 Le

v.1

MGIPC--S4--9 LNL/66-- 13-12-66 --1,50,000.

॥ श्रीः ॥

मराठी भाषांतरासह रामायण.

बालकांड.

काशीनाथ वामन लले वार्हकर

द्वारिणी

वाई येथें मोदवृत्त छापखान्यांत छापून मोदवृत्तवर्तमानपत्रद्वारा

प्रसिद्ध केलें.

(मालकानें सर्व हक्क राखून ठेविळे आहेत.)

शके १८१९.

Mar

294.2

R 92.8 le

V.1

॥ श्रीः ॥

श्रीमहामुनिवाल्मीकिप्रणीतं श्रीरामायणम् ।

बालकाण्डम् ।

अ० १२ः स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदो वरम् । नारदं परिप्रच्छ
वाल्मीकिमुनिपुंगवम् १ को न्वस्मिन्संप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् ।
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो हृदयतः २ चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु
को हितः । विद्वान्कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ३ आत्मवान्को
जितकोधो द्युनिमान्को न सुयुक्तः । कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ४
एतदिच्छाम्यद्वं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवं-
विधं नरम् । ५ श्रुत्वा चैतन्त्रिलोकज्ञो वाल्मीकिनारदो वचः । श्रूयतामिति

अम् ॥ रामाय राममद्राय रामचन्द्राय नमः । रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदाहं तीर्थास्वयं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भूत्वार्तिहं प्रणतपाल
भवान्विपातं वन्दे महापुरुषं ते चरणारविन्दम् ॥ त्यक्त्वा सुदुस्त्वजं सुरोष्मितं राज्यलक्ष्म्यं
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्गमादरण्यम् । मायामृगं दयितव्यं सितमन्वधावद्वन्दे महापुरुषं ते
चरणारविन्दम् ॥ कूञ्जं गमयामि मधुरं मधुराक्षरम् । आरुह्य कविताशाखां वन्दे वाल्मी-
किं काकिलम् ॥ वेदाध्ययनं तपश्चर्यं च मुक्तिकाणीं तत्परं, शब्दब्रह्मतत्त्ववेत्त्यांमध्ये श्रेष्ठ
आणि मुनींमध्ये वरिष्ठं अशा नारदां वाल्मीकिमुनीनीं मम कला कीं ? हे “(महर्षे)
वर्तमानकालीं ह्य भूलोकावरं बहुगुणसंपन्नं असा कोण आहे ? अर्थात्, वीर्यवान्, धर्म-
वर्धकश्च, कृतज्ञ, सत्यवचनी, धर्माकरितां स्वीकारिलेल्या व्रताचा आपत्कालीही त्यास
च करणारा २, सदाचरणसंपन्न, प्राणिमात्रांच्या हिताविषयी तत्पर, तत्त्ववेत्ता, समर्थ,
दर्शन शाली असतां लोकांना अत्यंत आनंद देणारा ३, मनोनिग्रही, क्रोधादिकांचे सं-
यम करणारा, तेजस्वी, परोत्कर्षाविषयीं मत्सर न धरणारा आणि पुद्गलां कृद्द शाली
असतां देवांनाही भीति उत्पन्न करणारा ४ असा कोण आहे हे श्रवण करणाऱ्याची माहीती
इच्छा आहे; इतकेंच नव्हे परंतु, ते श्रवण करणाऱ्याविषयी मला पराकाष्ठेची उत्पत्ती

३ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम् ।]

चामन्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ६ बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता
गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं वृद्धा तेयुक्तः श्रूयतां नरः ७ इत्वाकुवंशप्रभवो
रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ८
बुद्धिमान्जीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्छत्रनिबर्हणः । विपुलांशो महाबाहुः कम्बु-
ग्रीवो महाहनुः ९ महारस्को महेश्वामो गूढजत्रुररिन्दमः । आजानुबाहुः
सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः १० समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रताप-
वान् । पीनवक्षो विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ११ धर्मज्ञः सत्यमंधश्च
प्रजानां च हितं रतः । यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् १२
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः । रक्षिता जीवलांकस्य धर्मस्य परि-
रक्षिता १३ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो
धनुर्वेदो च निष्ठितः १४ सर्वशास्त्रार्थनस्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान् । सर्व-

आहे आणि, हे महर्षे, आपणही असा प्रकारचा पुरुष कोण आहे हे जाणण्यास समर्थ
आहात " ५. हे वाल्मीकि मुनींचे भाषण श्रवण करून तिन्ही लोकांतील वृत्तांत जाण-
णारे नारदमुनि आनंदित झाले आणि "एकांवे" ह्मणून सावधान हाण्याविषयी सूचवून
स्थाना ह्मणाले ६ "आपण विचारिलेले गुण बहुत असून दुर्लभच आहेत; तथापि, हे मुन,
त्या गुणांनी संपन्न कोण आहे ह्याचे स्मरण करून मी आपणांला कथन करितो, आपण
त्या गुणांनी युक्त असलेला पुरुष कोण तो श्रवण करा ७. इत्वाकुवंशांत जन्मलेला आणि
राम ह्या नावाने प्रसिद्ध असलेला असा एक पुरुष लोकविख्यात आहे (आणि त्याचेच
दिकाणीं एकसमयावच्छेदाने आपण विचारिलेले सर्व गुण आहेत). तो मनोनिष्ठही, महा-
वीरवान्, तेजस्वी, धैर्यवान्, जितेंद्रिय ८, बुद्धिमान्, नीतिज्ञ, वक्ता, वैभवशाली आणि
शत्रुनाशक आहे व उन्नतस्कंध, महाबाहु, तीन रेपांनी युक्त असलेला कंठ, मांसल हनु-
वटी ९, विशाल वक्षःस्थल, मोठे धनुष्य, अदृश्य स्कंधसांध, आजानु बाहु, उत्कृष्ट मस्तक,
उत्तम ललाट आणि प्रशस्त गति ह्यांनी तो शत्रुविजयी संपन्न आहे १० आणि त्याचप्रमाणे
तो प्रतापी व लक्ष्मीवान् असून प्रमाणांकित देह, परस्परांशी समान आणि परस्परांपासून भिन्न
असे नेत्रप्रभृति अवयव, स्निग्ध वर्ण, पृष्ठ व उन्नत असे वक्षःस्थल आणि विशाल नेत्र ह्यांनी
युक्त आहे आणि ह्मणून शुभ लक्षणांनी संपन्न आहे ११. तसाच तो धर्मज्ञ, सत्यप्रतिज्ञ, प्रजा
पिताच्या हिताविषयी तत्पर, यशस्वी, ज्ञानसंपन्न आणि पवित्र व विनयी असून चित्तस्वा-
स्थ्याने युक्त आहे १२. त्याचप्रमाणे तो ब्रह्मदेवासमान असून ऐश्वर्यसंपन्न, प्रजापालक व
शत्रुनाशक आहे आणि वर्णाश्रमधर्मरक्षक असून प्राणिमूहाचे परिपालन करणारा
आहे १३. इतकेच नव्हे परंतु, विशेषकरून स्वधर्म आणि भक्त ह्यांचे तो रक्षण करणारा
असून वेद आणि वेदांगी ह्यांचे तत्त्व जाणणारा व धनुर्वेदामध्ये प्रवीण असा आहे १४. त्याच-

[सर्गः १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

लोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः १५ सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव
सिन्धुभिः । अर्थः सर्वसमश्चैव सदैव प्रियदर्शनः १६ स च सर्वगुणोपेतः
कौसल्यानन्दवर्धनः । समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव १७ विष्णुना
सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः । कालाभिसदृशः क्रोधे क्षममा पृथिवी-
समः १८ धनदेन ममस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः । तमेवं गुणमपेक्ष्य रामे सत्य-
पराक्रमम् १९ ज्येष्ठं ज्येष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् । प्रकृतीनां हितैर्युक्तं
प्रकृतिप्रियकाम्यया २० राजराज्येन संयुक्तं सुखैरुच्छ्रिता महीपतिः । तस्या-
भिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याथ कैकेयी २१ पूर्वं दत्तवरादवी वरमेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् २२ स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन
संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् २३ स जगाम वनं वीरः
प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् २४ तं
प्रमाणे स्मृति आणि समपस्कृति ह्यानीं तो युक्त असून सर्व शास्त्रांचें अर्थतत्त्व जाणणारा,
सर्व लोकांना हितावह, सौम्य, उदार आणि सर्व कर्मांमध्ये कुशल आहे १५. तसाच तो
सर्वमान्य व सर्वांशीं सारखा वागणारा असल्यामुळे सर्वदा लोकांना त्याचें दर्शन प्रिय
असतें आणि ह्मणूनच नद्या ज्याप्रमाणें समुद्राकडे येत असतात त्याचप्रमाणें सर्व कालीं
सज्जन त्याचें संनिध जात असतात १६. सारांश, कौसल्येचा आनंद वृद्धिगत करणारा
तो राम सर्वगुणसंपन्न आहे; गंभीरपणामध्ये तो समुद्रासारखा आहे; धैर्यात हिमाल-
यपर्वताप्रमाणें आहे १७; वीर्यासंबंधानें विष्णूशीं बरोदरी करणारा आहे; चंद्राप्रमाणें
त्याचें दर्शन सर्वांना प्रिय आहे; क्रोधांमध्ये प्रलयकालच्या अग्नीशीं त्याचें साम्य आहे;
क्षमेनें तो पृथ्वीची बरोबरी करणारा आहे १८; धनाचा व्यव करण्याविषयीं तो कुने-
रासमान आहे आणि सत्यवचनासंबंधानें तर तो दुसरा मूर्तिमान् धर्मच आहे. ह्याप्र-
माणें बहुगुणसंपन्न अमोघपराक्रमी, श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त आणि प्रजाजनांना हितावह
असलेलीं कृत्यें करण्याविषयीं तत्पर असा जो ज्येष्ठ व प्रिय पुत्र राम त्याला—प्रजाजनांचा
मनोरथ परिपूर्ण करण्याकरितां—दशरथ भूपतीनें बीबराज्याचा अभिषेक करण्याचें आनं-
दानें मनामध्ये आणिलें. परंतु, त्याच्या अभिषेकाला अवश्य असलेले साहित्य जुळवि-
लेलें अवलोकन करून पूर्वी (इंद्राचें साहाय्य करण्याकरितां देव्यांशीं युद्धप्रसंग प्राप्त
झाला अमतां आसुरी मायेचें निवारण केल्याबद्दल) जिला वर देण्याचें आश्वासन मिळालें
होतें त्या कैकेयीनामक भार्येनें (राज्यअंशपूर्वक) रामाला वनवास आणि भरताला
अभिषेक असा वर त्या दशरथराजापाशीं मागितला १९, २०, २१, २२. तेव्हां, सत्य-
वचनी असल्यामुळे धर्मपाशानें बद्ध होऊन त्या दशरथराजानें आपल्या प्रियपुत्र रामाला
वनामध्ये पाठविलें २३ आणि तो वीर समही पित्यानें कैकेयीला वर देण्याविषयीं

४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम् १]

व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणो नुजगाम ह । स्नेहादिनयसंपन्नः सुमित्रानन्द-
धनः २५ भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् । रामस्य दयिताभार्या
नित्यं प्राणसमा हिता २६ जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता । सर्व-
लक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा बधूः २७ सीताम्बुनुगता रामे शशिनं रोहिणी
यथा । पौरैरनुगतो वरं पित्रा दशरथेन च २८ शृङ्गवेरपुरे सृतं गङ्गकूले
व्यसर्जयत् । गुह्यमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् २९ मुहेन सहितो
रामो लक्ष्मणेन च सीतया । ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहुदकाः ३०
चित्रकूटमनु प्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् । रम्यमावसथं कृत्वा रममाणौ वने
अयः ३१ देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्मुसम् । चित्रकूटं गतं रामे पुत्र-
शोकातुरस्तथा ३२ राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्मुतम् । गते तु तस्मि-
न्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः ३३ नियुज्यमानो राज्ञाप नैच्छद्राज्यं महाबलः ।

केलेली प्रतिज्ञा सत्य करण्याकरिता आणि कैकेयीचाही मत्सरथ पूर्ण करण्याकरिता
पित्याची कठोरवानं आज्ञा झाल्यावरून वनामध्ये गेला २४. तेव्हां, विनयसंपन्न, सुमि-
त्रेचा आनंद वृद्धिंगत करणारा, रामाने ठिकाणी स्वाभाविकच प्रेम करणारा, भ्रात्या
रामालाही प्रिय असलेला आणि आपल्या वर्तनाने बंधुप्रेम दर्शविणारा भ्राता लक्ष्मण,
आपला बंधु राम जाऊ लागला असतां (पित्याची आज्ञा वगैरे नसतांना) केवळ-
बंधुप्रेमामुळेच त्याच्या मागोमाग वनामध्ये गेला. त्याचप्रमाणे जनकाच्या कुलामध्ये
उत्पन्न झालेली, देवमायेप्रमाणे निर्माण झालेली, सर्व लक्षणांनी संपन्न असलेली, स्त्रियां-
मध्ये उत्कृष्ट असलेली आणि रामाला प्राणांसमान प्रिय असून त्याचे हित करण्यावि-
षयी नित्य तत्पर असलेली जी रामाची भार्या २५, २६, २७ तीही चंद्राच्या
मागोमाग जाणाऱ्या रोहिणीप्रमाणे रामाच्या बरोबर गेली. राम वनांत जाऊ लागला
असतां नगरवासी जन आणि पिता दशरथ, हे दूरपर्यंत त्याच्या मागोमाग गेले २८.
नंतर, शृंगवेरपुरामध्ये इट अशा गुहसंज्ञक निषादाधिपतीची भेट झाल्यावर रामाने
(वनवासांत पांचविण्याकरितां रथ घेऊन आलेल्या) सारथ्याला गंगातीरी सोडिले २९.
नंतर, गुह, लक्ष्मण व सीता ह्यांसह वर्तमान राम वनामध्ये चालला. पुढे ते त्रिवर्ग ह्या वनांतून
त्या वनांत अशा प्रकारे अगाध जलाने युक्त असलेल्या नद्या तरून चालले ३० आणि
नंतर, भरद्वाजमुनीच्या आज्ञेवरून चित्रकूट पर्वताला प्राय झाल्यावर वनामध्ये आनं-
दाने विहार करणारे ते देवगंधर्वासारखे असलेले त्रिवर्ग (क्षणजे राम, सीता आणि
लक्ष्मण) रम्य पर्णशाला करून त्या ठिकाणी सुखाने राहिले. राम चित्रकूटपर्वतावर
गेला तो इकडे पुत्रशोकाने व्याकुल झालेला दशरथ राजा पुत्राकरितां विलाप करीत
करीत स्वर्गलोकीं गेला. ह्याप्रमाणे तो दशरथ परलोकीं गेल्यानंतर वसिष्ठप्रभृति द्विज

[पं. १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

५

स जगाम वने वीरो रामपादप्रसादकः ३४ गत्वा तु स महात्मानं रामं सत्त्वप-
राक्रमम् । अयत्त्वद्भ्रातरं राममायंभावपुरस्कृतः ३५ त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति
रामं वचोब्रवीत् । रामोऽपि परमोदारः सुमुक्तः सुमहायशाः ३६ न वैच्छासि-
तुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः । पादुके चास्य राज्याय न्यासं कृत्वा पुनः
पुनः ३७ निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः । स काममनवाप्यैव रामेपादा-
वुपस्पृशन् ३८ नन्दिग्रामेकरोद्राज्यं रामागमनकाङ्क्षया । गते तु भरते श्रीमा-
न्सत्यसंधो जितेन्द्रियः ३९ रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च । तन्नाम-
मनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ४० प्रविश्य तु महारण्यं गमो राजीवलो-
चनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ४१ सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च
अगस्त्यद्भ्रातरं तथा । अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् ४२ खड्गं

भरताला ३१, ३२, ३३ राज्याचा स्वीकार करण्याविषयी सांगू लागले. परंतु, महा-
बलाद्वय (असल्यामुळे राज्य करण्यास समर्थ) असूनही राज्याची इच्छा न धरितां
रामचरणांचा प्रसाद प्राप्त करून घेण्यास तो वीर भरत वनामध्ये गेला ३४; नव
वेषाने महात्म्या अमोघपराक्रमी रामासमीप गेल्यानंतर त्याने वनांतून परत येण्यावि-
षयी आल्या रामाची प्रार्थना केली ३५ “ आणि तूच राजा आहेस व धर्मज्ञ (असल्या-
मुळे—“सर्व गुणांनी श्रेष्ठ असा ज्येष्ठ भ्राता असतांना कनिष्ठाला राज्याचा अधिकार
नाहीं—हंही तू जाणीतच) आहेस ” असेही तो म्हणाला. परंतु, प्रसन्न मुक्त, अपार
यश आणि प्रचंड बल ह्यांनी संपन्न असलेला राम जरी (याचकाची हवी ती इच्छा
तुम्हा करण्यासारखा) पराक्रांतेचा उदार होता तरी पित्याच्या आज्ञेमुळे (भरताच्या
प्रार्थनेप्रमाणे) त्याने राज्याचा स्वीकार करण्याचे मनांत न आणितो वारंवार वनांतून
निवृत्त होण्याविषयी याचना करीत असलेल्या भरताला राज्यरक्षणाचे सामर्थ्य यावे
एतवर्थ ठेव म्हणून आपल्या पादुका दिल्या ३६, ३७ आणि नंतर, भरताहून ज्येष्ठ
असलेल्या त्या रामाने भरताला तेथून परत फिरविले. ह्याप्रमाणे आपला मनोदय पूर्ण
न होताच तो भरत रामचरणीं प्रणाम करून परत फिरला ३८ आणि (चवदा वर्ष-
पर्यंत) रामाच्या आगमनाची वाट पहात पहात त्याने नन्दिग्रामामध्ये राहून राज्य
केले, असे, भरत गेल्यानंतर (चित्रकूट पर्वत फार दूर असल्यामुळे कदाचित्) नम-
स्कारी जन आणि भरत ह्यांचे आगमन पुनरपि इच्छे होण्याचा संभव आहे असे सम-
जून तो सत्यवचनी, जितेंद्रिय व वैभवशाली राम वृंढकारण्यामध्ये मोठ्या सावधपणाने
प्रविष्ट झाला ३९, ४०. त्या महावनामध्ये प्रविष्ट झाल्यानंतर कमलनयन रामाने विराध
राक्षसाचा वध केला; नंतर, शरभंग, सुतीक्ष्ण, अगस्त्य आणि अगस्त्य नांवाचे पांडित्य
असलेला अगस्त्यभ्राता ह्या मुनींची भेट घेतली. नंतर इंद्राने वरुणापासून अगस्त्य-

६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [वाल्मीकिप्रणीतं]

च परमप्रीतस्तुणी चाक्षयसायकौ । वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः
सह ४६ आपयोभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् । स तेषां प्रतिशुश्राव
राक्षसानां तदा वने ४४ प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषी-
णामग्निकल्पानां वण्डकारण्यवासिनाम् ४५ तेन तत्रैव वसता जनस्थान-
निवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ४६ ततः शूर्प-
णखा वाक्यादुद्युक्तान्सर्वेराक्षमान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्ष-
सम् ४७ निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् । वने तस्मिन्निवसता
जनस्थाननिवासिनाम् ४८ रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश । ततो
ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्छितः ४९ सहायं वरयामास मारीचं
नाम राक्षसम् । वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः ५० न विरोधो
चलवता क्षमो रावण तेन ते । अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालत्रो-
दितः ५१ जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा । तेन भायाविना दुरम-

मुनीपाशीं आणून ठेविलेले वैष्णव धनुष्य, खड्ग आणि अक्षय बाणांनीं मरलेले माते
ह्यांचा अगस्त्यमुनींच्या आज्ञेवरून रामाने मोठ्या आनंदाने स्वीकार केला. ह्याप्रमाणे
तो राम वनचरांसह वर्तमान वनामध्ये वास्तव्य करू लागला असता ४१, ४२, ४३
(कबंधप्रभृति) असुर आणि (खरदूषणप्रभृति) राक्षस ह्यांच्या वधाविषयीं विनंति
करण्याकरितां सर्व ऋषि त्याचेसमीप आले व त्या रामानेही त्या राक्षसांचा वध
करण्याविषयीं त्या ऋषींना वनामध्ये वचन दिले ४४. सारांश, दंडकारण्यनिवासी अग्नि-
तुल्य तेजस्वी ऋषींचे संनिध रामाने युद्धामध्ये राक्षसांचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली ४५.
पुढे त्या दंडकारण्यदेशामध्येच (पंचवटीनामक आश्रमांत) रहात असतांना जन-
स्थानांत वास्तव्य करणारी कामरूपिणी शूर्पणखा राक्षसी (कर्ण व नासिका ह्यांचा
छेद करून) त्याने विरूप केली ४६. तदनंतर शूर्पणखेच्या सांगण्यावरून युद्धार्थ युक्त
झालेल्या सर्व जनस्थाननिवासी राक्षसांचा, खर, त्रिशिरस् व दूषण ह्या राक्षसांचा ४७
आणि त्यांच्या अनुयायांचा संग्रामामध्ये रामाने वध केला. सारांश, त्या वनामध्ये
वास्तव्य करणाऱ्या रामाने जनस्थाननिवासी ४८ चवदा हजार राक्षसेच्या वध
केला. तेव्हां, त्या स्वजातीयांचा वध झाल्याचे श्रवण करून रावण क्रोधाने अगदीं व्याप्त
झाला ४९. आणि मारीचनामक राक्षसाला सीताहरणार्थ आपणांला सहाय होण्यावि-
षयीं विनंति करू लागला. तेव्हां “ हे रावणा, त्या बलवानाशीं विरोध धरणे तुला योग्य
व हितकारक होणार नाही ” असे सांगून मारीच राक्षस वारंवार त्याचा निषेध
करित असतांनाही कालाची प्रेरणा झाल्यामुळे त्याच्या सांगण्याचा अनादर करून

१ दंडकारण्यमध्ये रावणाचे सेन्य राहण्याचे जे ठिकाण त्याला जनस्थान अशी संज्ञा आहे.

पद्मस्य नृपात्मजो ५२ जहार भार्या रामस्य गृध्रं हत्वा जटायुषम् । गृध्रं च निहतं हृष्टा हतं श्रुत्वा च मैथिलीम् ५३ राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः । ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ५४ मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संदर्शयत् । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ५५ तं निहत्य महाबाहुर्वदाह स्वर्गतश्च सः । स चास्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् ५६ श्रमणां धर्मनिपुणामभिगच्छति राघव । सोम्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसदनः ५७ शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः । पम्पातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह ५८ हनुमद्वचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः । सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्भ्रामो महाबलः ५९ आदितस्तथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः । सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः ६० चकार सकृद्यं रामेण प्रीतश्चैवाभिसाक्षिकम् । ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति ६१ रामायांबदितं सर्वं प्रणयादुत्थितेन च । प्रतिज्ञातं च रामेण तदा बालि-

तो रावण ५०, ५१ मारीचासहवर्तमान रामाच्या आश्रमस्थानाला गेला. नंतर त्या मायावी मारीच राक्षसाच्या यांगाने राजकुमार रामलक्ष्मणांना आश्रमांतून दूर नेववून ५२ आणि जटायु गृध्राचा वध करून त्याने रामाची भार्या हरण केली. तदनंतर मरणोन्मुख होऊन पडलेल्या गृध्र जटायूला अवलोकन करून आणि सीता हरण करून नेल्याचे त्याच्या मुखांतून श्रवण करून ५३ रघुवंशज राम शोकाने संतप्त झाला आणि अंतःकरण शोकाकुल झाल्यामुळे विलाप करू लागला. तदनंतर, त्या शोकाने व्याप्त असतांनाच जटायु गृध्राचे त्याने दहन केले ५४ आणि वनामध्ये सीतेला तो शोधू लागला; तो शरीराने विकृष्ट आणि दिसण्यांतही भयंकर असा कबन्धनामक राक्षस त्याचे डोटीस पडला ५५. पुढे महापराक्रमी रामाने कबन्धाचा वध केल्यावर तो स्वर्गास गेला व जाता जाता "हे राक्षस, धर्माने वागणाऱ्या आणि धर्मज्ञ अशा शबरीनामक तापसीची तू भेट घे घणून त्याने त्याला सांगितले". तेव्हा तो महातेजस्वी शत्रुनाशक राम शबरीची भेट घेण्याकरिता गेला ५६, ५७. पुढे शबरीने उत्तमप्रकारे पूजन केल्यानंतर तो दशरथपुत्र राम पंपासरोवराचे तीरी गेला असता हनुमान् वानराची त्याची भेट झाली ५८ आणि (नंतर कबन्धाप्रमाणे) हनुमानानेही सांगितल्यावरून सुग्रीवाची भेट घेतल्यावर बलाढ्य रामाने त्या सुग्रीवाला ते सर्व कांहीं कथन केले ५९. सारांश, जन्मापासून जसे चढले होते तसे वर्तमान आणि विशेषतः सीतेसंबंधाने जे वर्तमान चढले होते ते सर्व रामाने सुग्रीवाला सांगितले. तेव्हा रामाची ती सर्व हकीकत श्रवण करून सुग्रीव वानर प्रसन्न झाला व त्याने प्रत्यक्ष अशीलाच साक्षी ठेवून रामाशी सकृद्वचन केले; तदनंतर (बालीची पडलेल्या) वैरासंबंधाने झालेल्या प्रभावे ६०, ६१ सर्व उत्तर त्या

बधं प्रति ६२ बालिनश्च बलं तत्र कथयामास बाणरः । सुग्रीवः शक्ति-
 श्वासीभित्तं वीर्येण राघवे ६३ राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् ।
 दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतमनिभम् ६४ उत्स्मयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य
 आस्थि महाबलः । पादाकुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ६५ विभेद च
 पुनः शालान्तमैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ६६
 ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्वां रामसहितो अगाम
 च गृह्णां तदा ६७ नतोर्गर्जद्गरिवरः सुग्रीवो ह्येवपिक्कलः । तेन नात्रेन महता
 निर्जगाम हरीश्वरः ६८ अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजधान
 दुःखित सुग्रीवाने रामाला मन मोकळें करून सांगितलें असतां त्याचवेळीं रामानें बालीचा
 बध करण्याविषयीं प्रतिज्ञा केली ६२. तेव्हां त्या (अव्ययमूकपर्वताचें) ठिकाणीं बालीचें
 बल किती हें सुग्रीवानें रामाला सांगितलें. रघुवंशज रामाचे ठिकाणीं बालीसारिखें वीर्य
 आहे किंवा नाही हाविषयीं सुग्रीवाला नेहमीं शंका येत असल्यामुळे ६३ रामा (च्या
 बला)ची प्रतीति पहण्याकरितां मोठ्या पर्वतासमान असलेलें दुंदुभिनामक वैत्याचें
 (बालीनें फेंकून दिलेलें) प्रचंड शरीर त्यानें रामाला दाखविलें ६४. तेव्हां महापराक्रमी
 व महाबलाढ्य रामानें तो आस्थिपंजर अवलोकन करून हास्यपूर्वक पादांगुष्ठानेंच
 पक्षीं दहा योजनें (हणजे चाळीस कोसपर्यंत) उडवून दिला ६५ आणि पुनरपि स्वबलावि-
 र्ण्नीं सुग्रीवाचा विश्वास बसण्याकरितां रामानें एकच मोठा बाण सोडिला व त्याच्या योगानें
 सात तालवृक्ष, त्यांच्या समीप असलेला एक पर्वत आणि (भूलोकाखालीं असलेल्या
 सप्तपाताललांकांपैकीं वरच्या पांचांसहवर्तमान सहावें) रसातल भेदून दाखविलें. (तात्पर्य,
 आपलें बल बालीपक्षां कमी आहे किंवा काय अशी शंका सुग्रीवाला पुनरपि येऊं नये
 झणून रामानें एक मोठा बाण मारिला असतां तो आळीनें असलेल्या सात तालवृक्षांचा
 भेद करून त्यांच्याच पलीकडे असलेल्या पर्वतालाही फोडून गेला आणि पर्वत फोडून
 ज्या ठिकाणीं खालीं पडला तेथून खालीं जातजात तो अर्धप्रदेशीं असलेल्या सप्तपाता-
 लांपैकीं सहाव्या रसातलालाही भेडून गेला) ६६ (हाप्रमाणें रामानें स्वसामर्थ्याची
 प्रतीति आणून दिल्या) नंतर त्या कृत्यामुळे त्या महावानराला त्याच्या बलाविषयीं
 विश्वास आला व तो रामासहवर्तमान किष्किंधानगरीस व नंतर (त्या नगरीसमीप अस-
 लेल्या) गुह्येमध्ये गेला ६७. किष्किंधानगरीला गेल्यावर सौवर्ण्य व पिण्डवर्णानें युक्त अस-
 लेल्या त्या वानरभेष्ठ सुग्रीवानें गर्जना केली ; तेव्हां तो महाव्यनि अथवा करून वानर-
 राज बाली बाहेर निघाला ६८ आणि निघतांना (जाऊं नको झणून निवारण करूं
 लागलेल्या) तारेची (मीं अपकार केला असतां राम विनाकारण मला अपकार करणार
 नाही इत्यादि भाषणानें) अनुमति घेऊन तो (पुन्हाकरितां) सुग्रीवाशीं येऊन भिडला.

[सके. १]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

च वधेन श्रेष्ठकेन राघवः ६९ ततः सुग्रीववचनान्तरा वाकिवमाहने ।
सुग्रीवमेव वदाम्ये रीघवः प्रत्यपादयत् ७० तच्च सर्वान्समानीय सारवा-
न्वावरर्षमः । दिशः प्रस्थापयामरम दिदधुर्जनकात्मजाम् ७१ ततो मृगय-
न् चक्रात्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लब्धवार्षाप्रम् ७२
तत्र लङ्घनं समाभाय पुरीं रावणपालिवाम् । वदशः सीतां ध्यावन्तीमशो-
कवनिकां गताम् ७३ विवेदयित्वाभिक्षानं प्रवर्चिं विनिवेद्य च । सवा-
श्वाम्यचवैदेह्यं मर्दयामास तोरणम् ७४ पञ्च सेनाग्रगान्हृत्वा सप्त मञ्जि-
त्वावपि । शूरमर्धं च निष्पृष्य ब्रह्मणं समुपागमत् ७५ अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मजं
ज्ञात्वा पतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाक्षमान्वीरो यश्चिणस्तान्यदृष्ट्वा ७६ ततो
दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरा-
यान्महाकपिः ७७ सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेद-
यदमेयात्मा दृष्ट्वा सीतेति तस्वतः ७८ ततः सुग्रीवमहितो गत्वा तीरं महो-
त्सेहां युद्धमध्यं त्या वालीया वध रामानं एका वणानं केल ६९. सारांश, किंकि-
धानगरीला गेल्यानंतर सुग्रीवाच्या सांगण्यावरून युद्धमध्यं रामानं वालीया वध केल
आणि वालीच्या राज्यावर त्यानं सुग्रीवाचीच स्थापना केली ७०. तेव्हा त्या
वावरभेष्ट सुग्रीवानं सर्व घनर एकत्र जमाविले आणि जनककन्या जी सीता तिचा
शेव लावण्याकरिता त्यांना सर्वविशेष पाठविलें ७१. तेव्हा (त्या लंकेमध्ये सीता
वीन होउच वास्तव्य करीत आह असे) संपातिनामक मृगपक्ष्याने सांगितल्यावरून
बलढच हनुमानानं शंभर योजनं विस्तीर्ण असलेल्या क्षारसमुद्राचें उल्लंघन केलें ७२
आणि रावणानं परिपालित असलेल्या लंकानगरीला गेल्यानंतर अशोकवनामध्ये
रामाचें ध्यान करीत बसलेली सीता त्या ठिकाणीं त्यानें अवलोकन केली ७३. नंतर
रामानं दिलेली स्वण सीतेला देऊन, सुग्रीवशीं रामाचें सख्य झाल्याचें वगैरे वर्तमान
तिला कळवून आणि तिला धीर देऊन हनुमानानं तथील वेशींचाही नाश केला ७४
आणि पांच सेनाधिपति व सात मंत्रिपुत्र त्यांचा वध करून व त्याचप्रमाणें अक्षनामक
शूर रावणपुत्राचें पीठ करून हनुमान् आपण होऊन इंद्रवितानें ठाकिलेल्या जगन्नाथ
पाशाचे अधीन झाला ७५. पुढें ब्रह्मदेवाच्या वरानें अस्त्रापासून आपली सुढका हातपां
समजूनही बांधून नेगाच्या राक्षसांची क्षमा करीत असलेला तो वीर हनुमान् काहीं दुसऱ्या
कार्याच्या उद्देशानें त्या राक्षसांबरोबर राक्षसासर्षाप गेला ७६. तदनंतर मिथिलाभिषेति
जनकराजाची कन्या सीता ज्या ठिकाणीं बसली होती तें ठिकाण वनें करून रावणाची
लंका नगरी दग्ध केल्यावर रामाला विव वर्तमान कथन करण्याकरितां पुनरपि तो महाकपि
हनुमान् रामसमीप केल ७७ आणि महात्म्या रामासमीप जाऊन प्रदक्षिणा घालण्यावरून

द्वेषः । समुद्रं शोभयामास शरैरादित्यसंनिभैः ७९ दर्शयामास चात्मानं
समुद्रः सरितां पतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ८० तेन गत्वा
पुरीं लब्धुं हत्वा रावणमाहव । रामः सीतामनुप्राप्य परां वीर्यामुपाग-
मत् ८१ तामुवाच ततो रामः पदं जनसंसदि । अमुष्यमाणा सा सीता
विवेशान्धलम् मती ८२ ततोमिषचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् ।
कर्मणा तेन महता जैलांक्यं सचराचरम् ८३ सदैवविमर्षां तुष्टं राघवस्य
महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदेवतैः ८४ अभिषिष्य च
लक्षायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद
ह ८५ देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानराव । अयोध्यां प्रस्थितो
रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ८६ भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः ।
भरतस्यास्तिके रामोऽहं नमन्तं व्यसर्जयत् ८७ पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्री-

महात्म्या हनुमानेन "दिसली सिता" येवढंच सार रामाला निवेदन केलें ७८. असो.
पुढें सुग्रीवासहवर्तमान महासामराचे तीरीं गेल्यावर सूर्यासारिल्या तेजस्वी बाणांनीं रामानें
समुद्र क्षुब्ध करून ठाकिला असतां ७९ नद्यांचा अधिपति जो समुद्र त्यानें रामाला दर्शन
दिलें. तेव्हां त्या समुद्राच्या सांगण्यावरूनच रामानें नलाकडून सेतु बांधविला ८०
आणि त्या सेतुनं लंकानमरीला जाऊन व त्या ठिकाणीं युद्धामध्ये रावणाचा वध
करून रामानें सीता प्राप्त करून घेतली. परंतु, (राक्षसाच्या चरीं पुष्कळ दिवस
राहिलेल्या सीतेचा पुनरपि रामानें स्वीकार केला असा लोकापवाद आपणांकडे येण्याचा
संभव आहे असें मनांत आल्या कारणानें) तो अतिशय लजित झाला ८१.
नंतर जनसमुदायाप्रमाणें सीतेला उद्देशून रामानें मर्मभेदक भाषण केलें असतां तें
सहन न झाल्यामुळें सार्ध्वा सीता अग्नीमध्ये पविष्ट झाली ८२. तदनंतर
सीता निष्कलंक आहे असें अग्नीच्या वचनावरून समजून आल्यावर रामानें
तिचा स्वीकार केला. त्या महत् कृत्याच्या योगानें देवमण, ऋषिसमुदाय आणि
चराचर प्राणी हांसहवर्तमान सर्व त्रैलोक्य महात्म्या रघुवंशज रामावर संतुष्ट झालें
आणि संतोषदासविष्णवानेंच सर्व देवतांनीं मान दिलेला तो राम आनंदित झाला ८३, ८४.
नंतर लंकेमध्ये राक्षसाधिपती विभीषणाला अभिषेक करून राम कृतकृत्य झाला आणि
निर्भित झाल्यामुळें आनंदित होऊं लागला ८५. (युद्धांत पडलेले वानर क्षेपेंतून
उठल्याप्रमाणें जिवंत होऊन उठोत असा) वर देवतांपासून प्राप्त झाल्यानंतर वान-
रांना उठवून सुहृज्जनांनीं परिवेष्टित असलेला राम पुष्पकविमानामध्ये बसून अयोध्या-
नमरीकडे निघाला ८६ आणि भरद्वाजमुनीच्या आश्रमाला गेल्यानंतर अयोध्यापराक्रमी
रामानें भरताकडे हनुमानाला पुढें पाठविलें ८७. नंतर सुग्रीवाविकांसहवर्तमान पुनरपि

वसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समाकृष्टं नन्दिग्रामं गयौ तदा ८८ नन्दिग्रामे
जटां हित्वा अश्वभिः सहितो नद्यः । रामः सीतामनुयाय्य राज्यं पुनर-
वाप्तवान् ८९ प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्षिकः । निरामयो ह्यसौ-
गन्ध दुर्भिक्षभयवर्जितः ९० न पुनर्मरणं केचिद्ब्रूयन्ति पुरुषाः कश्चित् ।
नार्यश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ९१ न चाश्वित्रं भवं किंचि-
न्नाप्नुमन् जन्तवः । न वातञ्च भयं किंचिद्यापि ज्वरकृतं तथा ९२
न चापि क्षुब्धं तत्र न तत्स्करभयं तथा । नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्या-
वुतानि च ९३ नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा । अश्वमेध-
शतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः ९४ गवां कोट्ययुतं दत्त्वा विद्वज्जघो विधि-

पूर्व वृत्तांतासंबंधाने भाषण करणारा तो राम त्याच पुष्पकविमानामध्ये आरूढ होऊन
नन्दिग्रामी गेला ८८ आणि नन्दिग्रामामध्ये जटा टाकित्वावर व झणूनच सीताला
अनुरूप असे रूढ धारण केल्यावर आत्मांसहवर्तमान असलेल्या त्या रामाला पुनरपि
राज्य प्राप्त झाले ८९ असो. ह्याप्रमाणे रामावतारामध्ये वृत्तांत होणार आहे. राम
राज्य करीत असतांना लोक हर्ष व आनंद ह्यांनी युक्त, संतुष्ट, पुष्ट, मानसिक दुःख
व शारीरिक व्याधि ह्यांपासून अलिप्त, दुर्भिक्षभयरहित आणि अत्यंत धर्मनिष्ठ असे
होतील ९०. पुरुषांना कोठेही पुनर्मरण पहाण्याची पाळी येणार नाही; स्त्रिया नेहमी
पतिव्रता व वैधव्यरहित होतील ९१; अस्त्रीपासून यत्किंचित्ही भय उत्पन्न होणार
नाही; उदकामध्ये बुडून प्राणी मरणार नाहीत; वात, ज्वर, क्षुधा आणि चोर
ह्यांपासून भय उत्पन्न होणार नाही; नगर व राष्ट्रे धनधान्यांनी संपन्न होतील ९२, ९३;
कृतयुगप्रमाणे सर्व लोक नित्य आनंदित राहतील; विपुलसुवर्णरूप दक्षिणांनी युक्त
असे शेंकडो अश्वमेध करून, विद्वान् ब्राह्मणांना विधिपूर्वक एक निखर्य याई दान

१ रामचरितविषयक वृत्तांताचा भूतकाळाने निर्देश केला आहे. तेव्हा श्रीरामचंद्राचा अवतार
होण्यापूर्वी महर्षि वाल्मीकींनी रामायण कळविले होते ते ह्याने जुरुगार करे ! ह्याने एका-
थाला ह्या ठिकाणी वंका येथ्याचा संभव आहे. परंतु, होणारच अशी व्यावहृत वस्त्याची काही
झालेली असते त्या गोष्टीचा निर्देश भूतकाळच्या उपयोगाने करण्याची पद्धति महाभारतपूर्वीची
आहे असा विचार मनामध्ये आणिला ह्याने त्या एकैवे सभाधानही होणार आहे. मार्गाकडे
दृष्टि न देता साड्याकडे एकट जाणारा मनुष्य अदलोकन करून तो साड्यांत पडण्यापूर्वीच पैजा-
रचे लोक " पडला पडला " असे ह्याजतात. कोरवाड्यामध्ये घुडाला आरंभ होण्यापूर्वीच
" मरेंडने निडता; पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव खल्लसायिन् ॥ द्वौमे च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं
सथान्वातपि योग्यवीरान् । मया इतांस्तं जडं मा व्यथिष्टा पुष्पत्व जेतासि त्वे सपत्नान् " असे
मगवानांनी अर्जुनाला सांगितले असल्याचे मगवदगीतेमध्ये दिसून येते. भूतकाळपूर्वक प्रयोग
आडकनात ह्याने त्या त्या गोष्टी पडल्यानंतर ती ती लुके काढी असे ह्याने " वेद अनंदि
न्यायिन् " असे ह्याच्या कोकानांही योग्यताला वरील वस्तुने लक्ष्यांत घेण्यासारखी आहे.

१२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम्]

पूर्वकम् । असत्कृत्य धनं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञाः ९५ राजवंशाच्छतगु-
णान्स्थापयिष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेस्मिन्स्वे स्वे धर्मे नियोजयति ९६
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं
प्रयास्यति ९७ इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्ब्राम्च-
रितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ९८ एतद्वात्स्यानमायुष्यं पठद्ब्रामावधं वरः । स पु-
त्रपौत्रः स गणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ९९ पठन्द्भिजो वामुपमत्वमीयात्स्यात्स-
न्निवो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च शस्त्रोपि म-
हत्त्वमीयात् १०० इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बाल-
काण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । पूजयामास धर्मात्मा
सहशिष्यो महामुनिम् । यथावापूजितस्तेन देवर्षिनरिदमस्तथा । आपू-
ञ्चन्निवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् २ स मुहूर्तं यत तस्मिन्देवलोकं
मुनिस्तदा । जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ३ स तु तीरं समा-

वेऊन आणि इतरही असंख्य धन ब्राह्मणांना अर्पण करून महायज्ञास्त्री ९४, ९५
रघुवंशजराम अनेकगुणांची वृद्धि होईल अशा रीतीने राजवंशांची स्थापना करील ;
हा भूलोकांतील चारी वर्णांना आपआपल्या धर्माचे ठिकाणी नियुक्त करील ९६ आणि
अकरा हजार वर्षे राज्य करून तो राम ब्रह्मलोकाप्रत गमन करील ९७. पवित्र, पाप-
नाशक, पुण्यकारक आणि स्रणूनच वेवतुल्य असलेले हे रामचरित्र जो पठण करितो
तो सर्व पापापासून मुक्त होतो ९८. सारांश, आयुर्वर्धक असलेले हे रामायणस्व
आस्थान पठण करणारा पुरुष ह्या लोकाचा त्याग केल्यानंतर सेवकगण व पुत्रपौत्र
ह्यांसहवर्तमान स्वर्गांमध्ये तेथील रहिवाशांच्या सत्काराला पात्र होऊन आनवांत
रहातो ९९ ब्राह्मण जर हे रामायण पठण करील तर तो स्रव्वब्रह्ममध्ये निष्णात
होईल ; क्षत्रिय पठण करील तर त्याला बुद्धीचे आधिपत्य प्राप्त होईल ; वैश्य पठण
करील तर त्याला व्यापारामध्ये फलप्राप्ति होईल आणि शूद्र पठणारे शूद्रप्रभुति
लोकांही महत्त्वात राहतील १००. ह्याप्रमाणे महर्षि वाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक
आदिकाव्यांतील बालकांडांपैकी पहिला सर्ग समाप्त झाला ॥ १ ॥

नारदमुनीचे ते भाषण श्रवण करून संभाषणामध्ये निष्णात व शिष्यगणांसह-
कर्तृमान असलेल्या धर्मात्म्या वाल्मीकिमुनींनी महामुनि नारदांचे पूजन केले १
आणि त्या वाल्मीकिमुनींनी षष्ठाधिवि पूजन केल्यानंतर वेवर्षि नारदमुनींनी त्यांना
विरोध आवितला व जाण्याला आज्ञा मिळाल्यावर ते नारदमुनि आकाश भावीने चालले
हाले १. ते नारदमुनि देवलोकीं केल्यानंतर क्षणकर आश्रमामध्ये असून वाल्मीकि महा-

सायं तमसाया मुनिस्तदा । शिष्यमात्रं स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्मणम् ४
 अकर्ममिदं तीर्थं भरद्वाज विशामय । रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्ध्यामुपममो
 यथा ५ व्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम । इदमेवावगाहिष्ये
 तमसातीर्थमुत्तमम् ६ एवमुक्त्वा भरद्वाजो बाल्मीकेन महात्मना । प्राश-
 ष्यत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ७ न शिष्यहस्तादादाव वल्कलं
 नियतेन्द्रियः । विचचार ह पश्येन्नत्सर्वतो विपुलं वनम् ८ तस्याभ्यारो तु
 मिथुनं चरन्तमनपायिनम् । ददर्श मगदांस्तत्र कौञ्चयोश्चारुनिःस्वनम् ९
 तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः । जघान वैरमिलयो निषादस्तस्य
 पश्यतः १० तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले । भार्या तु निहर्तुं दृष्ट्वा
 कुराव करुणां गिरम् ११ वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा । ताम्र-
 शीर्षेण मत्सेन पत्रिणा सहितेन वै १२ तथाविधं द्विजं दृष्ट्वा निपादेन निपा-
 मुनि जान्हवीच समीप असलेल्या तमसानदीच्या तीरीं गेले ३ आणि त्या नदीच्या
 तीरीं गेल्यानंतर ते निर्मल तीर्थ अवलोकन करून समीप असलेल्या शिष्याला
 झणाले ४ “ हे भरद्वाजा, कर्मरहित असलेलं हें तीर्थ अवलोकन कर. अरे, सज्ज-
 नांच्या मनाप्रमाणें यांतील उदक स्वच्छ असल्यामुळें हें रमणीय आहे ५. ह्यास्तव,
 ना भरद्वाजा, कलश खालीं ठेवून परिधान करण्याकरितां मला वल्कल दे. (मध्यान्ह-
 कालाचें अतिक्रमण होत असल्यामुळें गंगातीरीं न जातां) आतां ह्या उत्कृष्ट तमसातीर्था-
 मध्वेंच मी ज्ञान करितों ६. ह्याप्रमाणें महात्म्या बाल्मीकिमुनीनीं भरद्वाजाला
 सांगितलें असतां सेवेविषयीं तत्पर असलेल्या त्या शिष्यानें आपल्या त्या मुखस्वरूप
 बाल्मीकि मुनींना वल्कल दिलें ७. तेव्हां शिष्याच्या हातांतून वल्कल घेऊन ते जितें-
 द्विप बाल्मीकि स्थानसंघेला योग्य असा प्रवेश पाहण्याकरितां सर्व बाजूंनीं प्रचंड वन
 अवलोकन करित करित चालले असतां ८ त्या वनासमीप आश्रित्याप्रतिरहित अणि
 झणूनच मधुर स्वरानें युक्त असें एक कौञ्चपक्षाचें जोडपें संचार करित असतां त्या
 समक्षान् बाल्मीकि मुनींच्या दृष्टी पडलें ९. तेव्हां ते मुनि अवलोकन करित असतां-
 नाहीं त्यांची परवा न करितां पापबुद्धि आणि झणूनच निष्कारण बैराग्या आज्ञा
 करणाऱ्या निपादानें त्या जोडप्यांपैकीं एका नराला वेध केल्या १०. इकडे विषा-
 क्षणें वेध केल्यामुळें सर्वांस रक्तानें भरून जाऊन मृतत्वावर तडफडत अवलोकना
 त्या प्रतीला अवलोकन करून त्यांची भार्या कळप स्वरानें मोरटूं लायली ११.
 कहरण, वस्त्रकीं आरक्यार्थं तुन्यानें युक्त, स्निघोपमोग्रामर्धे भुजं ह्यात्म्यमुळें मया
 आणि झणूनच पसरलेल्या वंसांनीं युक्त असतां चो स्वतःशीं संगत झालेला व
 ज्योदाम आपल्याबरोबर असणारा आपला पति पक्षी त्याच्या विला विजेन

१४ महाभुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्ड १]

तितम् । अपेक्षमात्रवस्तस्य कारुण्यं समपद्यत १३ ततः करुणवेदित्वा-
धर्मोद्यमिति द्विजः । निशाम्य रुदतीं कौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् १४
मा विषादं प्रतिष्ठां त्वमगमः शाम्बतीः समाः । यत्कौञ्चमिधुनादेकमव-
धीः काममोहितम् १५ तस्येत्यं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः । शोका-
र्तनास्य शकुनः किमिदं व्याहृतं मया १६ चिन्तयन्त महाप्राज्ञश्चकार मति-
मात्मनिम् । शिष्यं वैवात्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुरुषः १७ पादबद्धोक्षर-
समस्तस्त्रीलयसमन्वितः । शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा १८
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् । प्रतिजग्राह संतुष्टस्तस्य तुष्टोभ-
वन्मुनिः १९ मोक्षिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्मथाविधि । तमेवं चिन्त-
यन्मृगपावर्तत वै मुनिः २० भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवा-
चुरोः । कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतो नुलगात् २१ स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण
झालेला होता १२. असौ. निषादाने पडिलेला तो पक्षी तशामकारे तडफडत
असल्याचे अवलोकन करून त्या धर्माच्या वाल्मीकि ऋषींना करुणा आली १३
आणि रोवन करीत असलेल्या कौञ्चपक्षिणीला अवलोकन करून तिची दवा असल्या-
मुळे “ काममोहित झालेल्या पक्ष्याचा तू वध करणे हा अधर्म आहे ” असे समजून
त्या द्विज वाल्मीकि मुनींनी “ हे निषादा, ज्याअर्थी कौञ्च पक्ष्याच्या जोडप्यापैकी
काममोहित झालेल्या एका पक्ष्याच्या तू वध केला आहेस त्याअर्थी तुझे पाय फारशी
बरे मूर्खला लागणार नाहीत ” अशा आशयाचे “ मा निषाद, प्रतिष्ठां त्वमगमः ” हे
पण उच्चारिले १४, १५. अशीं अक्षरे तो आवाहेर निघालीं नाहीत तोंच “ ह्या
पक्ष्याच्या शोकाने पीडित झाल्यामुळे मीं हे काय माषण केले ” झणून विचार करून
लागलेल्या त्या मुनींच्या अंतःकरणांत चिंता उत्पन्न झाली १६ आणि (तपश्चर्येचा
विघात करणारा शाप तोड्यांतून गेला हें आपल्या हातून चांगले कृत्य झाले नाही
असे) चिंतन करितां करितां त्या महानुद्धिमान् व विचारी मुनिभेद वाल्मीकींच्या
अंतःकरणामध्ये एक विचार आला आणि “ चरणवद्ध, अक्षरांनीं सम (झणजे छंदः-
शास्त्राक अक्षररचनादोषरहित) आणि कीर्णा लावून वाद्यांसह वर्तमान माण्यास
योग्य असा जो श्लोक शोकाकुल झालेल्या माझ्या तोंडांतून (सहज) बाहेर पडला
तो अकीर्तिरूप न होतां कीर्तिरूपच होवो ” असे त्यांनीं शिष्याला सांगितले १७, १८.
तेव्हां संभाषण करणाऱ्या त्या मुनींच्या उत्कृष्ट वाक्याला शिष्याने मान डोलविली
व ते पाहून वाल्मीकि मुनिही त्या शिष्यावर संतुष्ट झाले १९. असो. तदनंतर
तबस्य तीर्थाचे ठिकाणीं वधादिवि स्नान करून त्याच बोटीचे चिंतन करीत करीत
वाल्मीकि मुनि परत फिरले असतां २० विनवसंपन्न आणि बहुभुत असा जो

महर्षिर्भवितु । उपविष्टः कथाभ्यान्याभ्यकार ध्यानमास्थितः २२ आजगात्
ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयंप्रभुः । चतुर्मुखो महातेजा ब्रह्मं तं मुनिपुङ्ग-
वम् २३ वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहमोत्थाय बाधयतः । प्राञ्जलिः प्रयतो
भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः २४ पूजयामास तं देवं पाथाभ्यासनवन्दनैः ।
प्रणम्य विधिवन्धनं वृद्धा चैव निरामयम् २५ अयोपविश्य भगवानासने
परमार्चिते । वाल्मीक्ये च ऋषये संदिदेशासनं ततः । ब्रह्मणा समनुज्ञातः
सोऽप्युपाविशदासने २६ उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे । तद्भूतेनैव
मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः २७ पापात्मना कृतं कष्टं वैरब्रह्मणमुद्धिष्य ।
यत्तादृशं चारुर्यं कौञ्चहत्यादकारणात् २८ शोचन्नेव पुनः कौञ्चीमुपश्लो-
कभिर्भ्रंजयौ । पुनरन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः २९ तमुवाच ततो
ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् । श्लोक एवास्वयं बद्धो नात्र कार्या विधा-
रणा ३० मच्छन्दो देव ते ब्रह्मन्प्रवृत्तयं भरस्वती । रामस्य चरितं कृत्स्नं

महाराजनामक शिष्यही भरलेला कलश घेऊन गुरूच्या पाठोपाठ निघाला ११.
परत फिरल्यावर ते धर्मवेत्ते वाल्मीकि मुनि शिष्यांसहस्रतमान आजगामर्ष्ये प्रविष्ट
झाले आणि आसनावर बसून मनामध्ये तो शपविषयक श्लोक घोलत असतानाच दुसऱ्या
गोष्टी ते सांगू लागले २२. इतक्यांत स्वतःसिद्ध आणि झणूनच पृथिव्यावि लोक
निर्माण करणारे महांतर्जस्वी चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्या मुनिभेडांना भेटण्याकरिता आले २३.
तेव्हां त्यांना अवलोकून केल्याबरोबर मौन धारण करून वाल्मीकि मुनि एका-
एकी आसनावरून उठले आणि हात जोडून, अत्यंत नम्र होऊन व पराकाष्ठेचे
विस्मयचकित होऊन उभे राहिले २४. नंतर आरोग्यप्रभपूर्वक प्रणाम करून पाथ,
अर्घ्य, आसन आणि वंदन ह्यांच्या योगाने वाल्मीकि मुनींनी त्या ब्रह्मदेवांचे पूजन
केले २५. तदनंतर अत्यंत सत्कारपूर्वक अर्पण केलेल्या आसनावर भगवान् ब्रह्मदेव
बसले व बसल्यानंतर वाल्मीकि मुनींनाही त्यांनी आसनावर बसण्याला अनुज्ञा दिली व
झाप्रमाणे ते प्रत्यक्ष लोकपितामह ब्रह्मदेव बसल्यानंतर ब्रह्मदेवांनी अनुज्ञा दिलेले
वाल्मीकि मुनिही आसनावर बसले. तदनंतर त्या कौंचपक्ष्याकडेच मन लावले असताना
वाल्मीकिमुनि चिंताकांत झाले २६, २७ आणि वेरवुक्त बुद्धीने धुक असलेल्या दुरा-
त्म्या निषादाने—तशाप्रकारच्या मंजुळ स्वरांनी संपन्न असलेल्या कौंचपक्ष्याचा
निष्कारण वच केला—हे वाईड केले २८ झणून त्या अवशिष्ट राहिलेल्या कौंचपक्षिणीला
उद्देशून शोक करितां करितां ब्रह्मदेवासमीपच (मा निषाद) हा श्लोक त्यांनीं उच्चा-
रिला आणि पुनरपि श्लोकाच्या अर्थाकडेच लक्ष लावून ते शोकाकुल होऊन
बसले २९. तेव्हां त्या मुनिभेद वाल्मीकींना ब्रह्मदेव हंसत हंसत झाले “ हा मुं

१३ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [वाल्मीकिः]

कुरु त्वमुपि सत्तम ३१ धर्मात्मनो भगवतो लोके रामस्य धीमतः । पुत्रं
कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ३२ रहस्यं च प्रकाशं च यद्वचं तस्य
धीमतः । रामस्य सहस्रीभिरे राक्षसानां च सर्वशः ३३ वैदेशाश्चैव यद्वचं
प्रकाशं यदि वा रहः । तच्चाप्यविदितं मयै विदितं ते भविष्यति ३४ न
ते वामेनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति । कुरु रामकथां पुण्यां
श्लोकवद्धा मनोरमाम् ३५ यावत्स्थायस्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।
तावद्वायमणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ३६ यावद्वायस्य च कथा
त्वत्कृता प्रचरिष्यति । तावदूर्ध्वमधश्च त्वं मल्लोकेषु निवस्यसि ३७ इत्यु-
क्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत । ततः सशिष्यो भगवान्मुनिर्विस्म-
यमाययौ ३८ तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः । मुहुर्मुहुः
प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ३९ समाक्षरेष्वनुर्भिर्यः पादैर्गीतो मह-
र्षिणा । सोऽनुव्याहृणाद्भुवः शोकः श्लोकत्वमागतः ४० तस्य बुद्धिरियं
जाता महर्षेर्भाषितात्मनः । कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ४१

ग्रथित केलेला श्लोक यशास्वच होईल; ह्याविषयी सहाय घण्याचें प्रयोजन नाही ३०.
कारण, हे ब्रह्मन्, माझ्या इच्छेनेच तुझ्या ठिकाणीं ही सरस्वती प्रवृत्त झाली आहे.
करितां, हे ऋषिभ्रष्टा, तूं रामाचें संपूर्ण चरित्र वर्णन कर ३१. कारण, जगतामध्ये तोच
मनोहर असून विचारी, धर्मात्मा व भगवान् असा तोच आहे. ह्यास्तव, नारदा-
पासून श्रवण केल्याप्रमाणें तूं त्या बुद्धिप्रसरक रामाचें वृत्त कथन कर ३२. लक्ष्मणासहवर्त-
मान तो विचारी राम, सर्व राक्षस आणि विदेहदेशाधिपतीची कन्या सीता ह्यांचें प्रसिद्ध
अथवा अप्रसिद्ध असें जें कांहीं चरित्र होईल तें इनरांना जरी विदित नसलें तरी तुला
विदित होईल ३३, ३४. ह्यासंबंधानें तुझी वाणी यत्किंचित्ही असत्य होणार नाही.
तस्मात्, मनोहर व पुण्यदायक अशी श्लोकवद्ध रामकथा तूं वर्णन कर ३५. जांपर्यंत
पर्वत व नद्या भूतलावर राहतील तांपर्यंत रामायणकथा लोकांमध्ये प्रचारांत राहील ३६
आणि जांपर्यंत तूं ग्रथित केलेली रामकथा लोकांमध्ये राहील तांपर्यंत (काव्य केल्या-
मुळे) अधोभागी राहण्यासच योग्य असलेलाही तूं सर्वांचे उर्ध्वभागी असलेल्या
माझ्या लोकांमध्ये वास्तव्य करिशील ” ३७. ह्याप्रमाणें सांगून भगवान् ब्रह्मदेव तेथेंच
अंतर्धाम पावले असतां शिष्यासहवर्तमान भगवान् वाल्मीकि मुनींना आश्चर्य वाटलें ३८.
तदनंतर वारंवार आवांढित होत असलेल्या त्या मुनींच्या सर्व शिष्यांनीं (मा निवाव)
ह्या श्लोक पुनरपि झटला आणि अत्यंत विस्मित होऊन ते झणाले ३९. “ सारख्या
अक्षरांनीं थुक अशा चार चरणांमध्ये जो माझला तो अत्यंतशोकोत्पत्तीनंतर माझ-
च्यामुळे विपुल झालेला शोकच श्लोकत्व पावला ४० आणि ” अशा प्रकारच्या

[सर्गः २]

बहारावतारपर्वसमेतम् ।

१७

उद्धारबुत्तार्थपदैर्बन्धोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् । समाक्षरः
श्लोकसत्तैर्वशस्विना वशस्करे काव्यबुद्धारदर्शनः ४२ तदुपपन्नमोक्षार्थ-
विशेषे सममधुरोपवतायवाक्यबद्धम् । रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशभिर-
सम्भ वर्षं विशामयन्मम ४३ [१४३] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे चाकर्मकाव्य
आदिकाव्ये चालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्रुत्वा बभूवु समग्रं तद्धर्मार्थसहितं हितम् । ध्यक्तमन्वेषते भूयो बभूवु तस्य
धीमतः १ उपरूपस्योदकं सप्यञ्जुनिः स्थित्वा कृतञ्जलिः । शशीनाम्नेषु
वर्मेषु धर्मेणान्वेषते मयि २ रामलक्ष्मणसीताभी राक्षसदशरथेन च । सभा-
येण सराङ्गण यत्राग्रे तत्र तत्त्वतः ३ इमितं यापितं चैव भतिर्वाच्यं चेष्टि-
तम् । तस्मिन् धर्मबीयेण यथाकर्मप्रचरति ४ अहिनीयेन च तथा यत्नार्थं
चरता वने । तस्यसंधेन रामेण तत्सर्वं चान्वेक्षन् ५ ततः वरयति धर्मस्था

श्लोकीनी आपण संपूर्ण रामायण काव्य ग्रथित करावें " ही त्या शुद्धांतःकरणांने
बुद्ध असलेल्या महर्षीला इच्छा झाली आहे ४१. असो. बसवेवाची आज्ञा झाल्या-
नंतर उद्धारचरितरूप अर्थाची बोधक पदें आणि सम अक्षरें ज्यांमध्ये आहेत अशा
श्लोकांनी मनोहर श्लोकांच्या योगानें उद्धारबुद्धि व कीर्तिमान् वाल्मीकि मुनीनीं ज्ञाप्यशस्त्री
रामाची कीर्ति वृद्धिगत करवार्हे असें काव्य ग्रथित केलें आहे ४२. करितां, समाप्त
व संधि झाली योजना ज्यांमध्ये गथाशास्त्र केलेली आहे व न्यूनाधिक्यदोषरहित,
माधुर्यगुणप्रधान आणि प्रसादगुणानें संपन्न अशा अर्थाचा बोध करणाऱ्या वाक्यांनीं जें
ग्रथित केलें आहे असें वाल्मीकिमहर्षिप्रणीत रघुकुलभेदराजचरितरूप व वंशानन्वयधरूप
काव्य तुम्ही श्रवण करा ४३. क्षामयार्थें महर्षिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंग्रहक आदि-
कान्यांतील चालकांडाधिकी दुसरा धर्म समाप्त झाला ॥२॥

धर्म अर्थ व ५५म श्लांनीं बुद्ध व हितवद् असें संपूर्ण चरित्र नारदापातून वाल्मीकि
मुनीनीं श्रवण केलें आणि नंतर ते प्रसिद्ध करणाकरितां ते मुनि उपरुक्त झाले १.
तदनंतर तथविधि आश्रमन करून व हात जोडून वाल्मीकिमुनि पूर्वाग्रह वर्माकर बसले
असता बोधधर्मांमुळे अस्तिमचरित्रानें ज्ञान त्यांना होऊं झगले २. राम, लक्ष्मण,
सीता, रामा दशरथ, त्यांच्या भार्या आणि त्यांच्या शत्रूंतील लोक श्लांच्या संबंधां-
नें खरें बुद्ध ३ झगले त्यांचें हास्य, भाषण, मम व इतरही वचनान्द आच-
रण हे सर्व बोधरूपधर्मवृत्ताने अगदीं यथावत् वाल्मीकिमुनीनीं अवलोकन केलें ४.
त्याचप्रमाणें दुसरा लक्ष्य व तिसरी सीमा श्लांसहवर्तमान कनामध्ये उच्चार करित
असलेल्या सत्यवचनीं समाप्तें जें चरित्र तेही सर्व वाल्मीकिमुनींच्या प्यानंत झाले ५.

तत्सर्वं योगमास्थितः । पुरा यत्तत्र निर्वृतं पाप्मावामलकं यथा ६ तत्सर्वं
तत्पतो हृद्वा धर्मेण स महामतिः । अभिरामस्य रामस्य तत्सर्वं कर्तुमुद्यतः ७
कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् । समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिम-
नोहरम् ८ स यथा कथितं पूर्वं नारदेन महात्मना । रघुवंशस्य चरितं
चकार भगवान्मुनिः ९ जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् । लांकस्य
प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् १० जना वित्राः कथाश्रान्त्या
विश्वामित्रसहायने । जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदयन् ११ राम-
रामविवादं च गुणान्दाशरथ्येनया । तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभा-
वताम् १२ विषातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् । राज्ञः शोकं
विलापं च परलोकस्य चाश्रयम् १३ प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विस-
र्जनम् । निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा १४ गङ्गायाश्चापि संतारं भर-
द्वाजस्य दर्शनम् । भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् १५ वास्तुक-
र्मनिवेशं च भरतागमनं तथा । प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलकि-

सारांशः, त्या रामावतारामध्ये जे घडले ते सर्व—योगार्थे अवलंबन केलेल्या धर्माच्या
वाल्मीकिमुनींच्या लक्षांत करतलामलकवत् पूर्वीच घेऊन चुकले ६ आणि सौंदर्य-
संपन्न रामाचे ते सर्व चरित्र ह्याप्रमाणे योगरूप धर्माच्या पांगाने महामति वाल्मीकि
मुनींनी यथार्थ अवलोकन केल्यावर कामरूप पुरुषार्थफलाने युक्त आणि धर्मार्थरूप
पुरुषार्थफलाने विस्तृत (ह्वाणे धर्म, अर्थ व काम ह्या त्रिवर्गाचे प्रतिपादक व प्रापक),
समुद्राप्रमाणे रत्नांनी भरलेले व ह्वाणूनच कोणाच्याही कानाला मधुर लगणारे अज्ञा-
प्रकारचे त्या सर्व चरित्रा संबंधाने एक काव्य करण्यास ते उद्युक्त झाले ७, ८ आणि
महात्म्या नारदांनी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे भगवान् वाल्मीकि मुनींनी रघुवंशामध्ये
अवतीर्ण झालेल्या रामाचे चरित्र ग्रथित केले ९. सारांश, रामाची उत्पत्ति, प्रचंड वरा-
क्रम, सर्वांशी अनुकूल वर्तन, लोकप्रियता, सहनशीलता, सौम्यपणा, सत्यानिष्ठता १०,
विश्वामित्रमुनींसहवर्तमान जातकेळी झालेल्या आश्चर्यकारक गोटी व इतर कथा,
जानकीचा विवाह, धनुर्मय ११, रामपरशुरामसंवाद, दाशरथिरामाचे गुण, रामाभिषेक,
कैकेयीचा दुष्टपणा १२, अभिषेक हाणून पाडणे, रामाला वनामध्ये पाठविणे, दशरथ-
रोनाचा शोक व विलाप आणि त्याने केलेला परलोकाचा आश्रय १३, प्रजाजनांना झा-
लेले दुःख, त्याचे अपोष्येप्रत परावर्तन, गृहनामक निषादराजाशी झालेला संवाद, सुम-
ननामक सारथ्याला परत पाठविणे १४, गंगा तळज जाणे, भरद्वाज मुनींचे दर्शन, त्यांच्या
समतीने चित्रकूट पर्वताचे दर्शन १५, त्या पर्वतावर गृह निर्माण करून राहणे, भरताचे आक-

याम् १६ पातुकाभ्यामिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् । दंडकारण्यगमनं
 विराधस्य वधं तथा १७ दर्शनं शरभकुस्य सुतीक्ष्णेन समागमम् । अम-
 सुवासमास्यां च अक्रुरागस्य चार्पणम् १८ दर्शनं वाप्यमस्त्यस्य धनुषे
 ग्रहणं तथा । शूर्पणखाश्च संवादं विरूपकरणं तथा १९ वधं सरजिशिर-
 सोहृत्थानं रावणस्य च । मारीचस्ववधं चैव वेदेसा हरणं तथा २० रावणस्य
 विलापं च गृध्रराजनिबर्हणम् । कबन्धदर्शनं चैव पम्पायाश्चापि दर्शनम् २१
 शबरीदर्शनं चैव फलमूलाशनं तथा । प्रलापं चैव पम्पायां हनुमदर्शनं तथा २२
 ऋष्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् । प्रत्ययोत्पादनं सख्यं बालिसुग्रीव-
 विग्रहम् २३ बालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् । ताराविलापं समर्थं
 वर्षरात्रनिवासनम् २४ कोपं रावणसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् । विशा-
 प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् २५ अकुलीयकदानं च ऋक्षस्य
 विलदशनम् । प्रायोपवेशनं चैव संपानेश्चापि दर्शनम् २६ पर्वतारोहणं
 चैव मागरस्यापि लहूनम् । समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् २७
 राक्षसीतर्जनं चैव ऋषाध्याह्नस्य दर्शनम् । सिंहिकायाश्च निधनं लहूनम्

मन, भरताचें रामाला प्रसन्न करून देणें, पित्या दशरथाची उदकक्रिया १६ रामाच्या
 श्रेष्ठ पातुकांना भरतांन केलेला राज्यामिषेक, नन्दिग्रामामध्ये वास्तव्य, दंडकारण्यामध्ये
 रामाचें गमन, विराधराक्षसाना वध १७ शरभगदर्शन, सुतीक्ष्णाशीं समागम, अनसुयेचें
 सीतेला उदरें देणें १८, अमस्त्यमुनीचें दर्शन, त्यांच्यापासून धनुष्याची प्राप्ति, शूर्पणखेचीं
 संवाद व तिला विरूप करणें १९, सर आणि त्रिशिरस् बांधा वध, रावणाचें उत्थान,
 मारीच गक्षसाचा वध, सीताहरण २०, रामविलाप, गृध्रराज जटायूचा वध, कबन्धदर्शन,
 पंपासरोवराचें दर्शन २१, शबरीची भेट, तेथें फलमूलभक्षण, पंपासरोवरावर शोक, हनु-
 मानाची भेट २२, ऋष्यमूकपर्वताप्रत गमन, सुग्रीवाची भेट, स्वसामर्थ्याविषयीं रामाचें
 सुग्रीवाचे ठिकाणीं विश्वास उत्पन्न करणें, त्याच्याशीं सख्य, बालि आणि सुग्रीव
 यांचें युद्ध २३, बालीचा वध, सुग्रीवाला राज्यावर वसविणें, तारेचा विलाप, पर्जन्यकाल
 संपेपर्यंत मी ह्या प्रसवण पर्वतावर वास्तव्य करीन झणून रामानें सुग्रीवाशीं
 केलेला संकेत व त्याप्रमाणें पर्जन्यकाल संपेपर्यंत त्याचें प्रसवण पर्वतावर वास्तव्य २४,
 रघुवंशबभ्रव रामाचा कोप, सेनासंग्रह, वानरांना चोहोकडे पाठविणें व त्यांना पुष्पी-
 करील स्थलें सांगणें २५, रामाचें हनुमानाला अंगडी देणें, ऋक्षविलदर्शन, वावराचें प्राची-
 णेस्तन (जपने कांहीं एक न सातां समुद्रासमीप वास्तव्य), संपातीची भेट २६,
 हनुमानाचें पहेल वंतावर आरोहण, समुद्राचें उत्खनन, समुद्राच्या समुद्राच्या मैना-

बल्यदर्शनम् २८ रात्री लङ्काप्रवेशं च एकस्यापि विचिन्तनम् । आप्त-
कमुषिगमनमवरोधस्य दर्शनम् २९ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च
दर्शनम् । अशोकवनिकावानं सीतायाश्चापि दर्शनम् ३० अभिज्ञानम-
र्शनं च सीतायाश्चापि भाषणम् । राक्षसीतर्जनं चैव भिजटास्वप्रदर्श-
नम् ३१ मणिप्रदावं सीताया वृक्षमङ्गं तथैव च । राक्षसीविद्रवं चैव
किंकराणां निवर्हणम् ३२ ब्रह्मणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ।
प्रतिष्ठुषनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ३३ राघवाभ्यासनं चैव मणिनिर्वा-
तनं तथा । संगमं च समुद्रेण नलसंतोश्च बन्धनम् ३४ प्रतारं च समु-
द्रस्य रात्री लङ्कावरोधनम् । विभीषणेन संसर्गं बधोपायनिवेदनम् ३५
कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम् । रावणस्य विनाशं च सीताया-
प्तिमरेः पुरे ३६ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् । अयोध्या-
याश्च गमनं भरद्वाजसमागमम् ३७ प्रेषणं वायुपुत्रस्य भरतेन समाग-
मम् ३८ रामाभिषेकान्मृदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् । स्वराष्ट्ररजनं चैव वैदे-
ह्याश्च विसर्जनम् ३९ अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले । तच्चका-

र्षताचें दर्शन २७, सुरसानामक नागमातनें राक्षसीचें रूप धारण करून हनुमानाला
वास्तविलेली मीति, छायेनें आकर्षण करण्यास प्रवृत्त झालेल्या सिंहिका राक्षसीचें हनु-
मानाला झालेलें दर्शन, त्याच्याकडून तिला आलेलें मरण, लंका आणि मलयपर्वत
जंभें हनुमानाला झालेलें दर्शन २८, रात्री लंकेमध्ये त्याचा प्रवेश, एकटा असतांना
त्याचा आपल्याशींच चाललेला विचार, शानभूमीप्रत गमन, अंतःपुरदर्शन २९, रावण-
दर्शन, पुष्पकविमानदर्शन, अशोक वनामध्ये बसून, त्या ठिकाणीं सीतेचें दर्शन ३०,
रामानें दिलेली खूण सीतेला देणें, तिच्याशीं संभाषण, राक्षसीनीं सीतेला वास्तविलेलें
भय, भिजटानामक राक्षसीला पडलेलें स्वप्न ३१, खुणेकरितां हनुमानामाशीं सीतेनें
केलेलें रत्नप्रदान, वृक्षमंग, राक्षसींची बांवाबांवा, रावणसेवकांचा वध ३२, रावणसेव-
कांचें मारुतीला धरणें, लंका बहून झाल्यामुळें तेथील रहिवाशांची रडारड, पुनरपि समु-
द्रोत्थान, मधुहरण ३३, रामाभ्यासन, सीतेनें दिलेलें रत्न रामाला अर्पण करणें, समु-
द्राशीं समागम, नलकृत सेतुबंधन ३४, सेनेचें समुद्र तरून जाणें, रात्री लंकेला वेढा
देणें, विभीषणाची भेट, बधोपायकथन ३५, कुम्भकर्णाचें मरण, मेघनादाचा वध,
रावणाचा वध, रावणरूप शत्रूच्या नगरामध्ये सीतेची प्राप्ति ३६, विभीषणाचा राज्या-
भिषेक, पुष्पकविमानदर्शन अयोध्येकडे बसून, भरद्वाज मुनीचा समागम ३७,
मारुतीला पुढें पाठविणें, भरतभेट ३८, रामाभिषेकोन्तर्ग, सर्व सैन्याला बाण्याची अनुज्ञा

[सर्गः ३]

महाराष्ट्रतात्पर्यसमेतम् ।

२३

रोचरे काव्ये वाल्मीकिर्मगवानृषिः ४० [१८६] इत्यार्षे ० तृतीयः सर्गः ॥ ३॥

प्रातराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्मगवानृषिः । चकार चरितं कृत्यं
विचित्रपदमर्धवत् १ चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः । तस्या
सर्गशतान्पञ्च षट्काण्डानि तथोत्तरम् २ कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभवि-
प्यसहोत्तरम् । चिन्तयामास को ज्वेतत्प्रयुजीयादिति प्रभुः ३ तस्य चिन्त-
यमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः । अगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ४
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ । आतरोस्वरसंपन्नौ ददर्शाभिमवा-
सिनौ ५ स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ । वेदोपबृंहणार्थाय तावद्वाहयत
प्रभुः ६ काण्डं रामायणं कृत्यं भीतायाश्चरितं महत् । पौलस्त्यवधमित्येवं
चकार ७ चरितञ्चतः ७ पाठये मेये च मधुरं प्रमाणं क्षिभिरन्वितम् । जातिभिः
सप्तभिर्युक्तं तन्त्रीलयसमन्वितम् ८ रसैः शुक्लारकरुणहास्यरौद्रभयानकैः ।
वीरादिभीरुसैर्युक्तं काव्यमेतदगायताम् ९ तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ स्थानमूर्च्छ-

वेण, स्वराष्ट्राला आनंदित करणे व सीतेचा त्याग करणे ३९, हे आणि ह्या शिष्याही भूत-
लावर जे काही रामचरित्र न्हावयाचे होते ॥ सर्व भगवान् वाल्मीकि मुनींनी उक्कट
काव्यामध्ये ग्रथित केले ४०. ह्याप्रमाणे ० बालकांडांपैकी तिसरा सर्ग समाप्त झाला ॥ ३॥

आश्चर्यकारक शब्दांनी युक्त आणि अर्धाने भरलेले असे भगवान् वाल्मीकिमुनींनी
राज्यावर आलेल्या रामाचे संपूर्ण चरित्र प्रतिपादन करणारे काव्य केले १. त्या
काव्यामध्ये वाल्मीकि मुनींनी चौवीस हजार श्लोक ग्रथित करून त्यांचे पांचशे सर्ग,
सहा कांडे आणि त्याचप्रमाणे सातवे उत्तर कांड असे विभाग केले २ आणि महानुद्दि-
मान् वाल्मीकि मुनींनी भविष्य आणि उत्तरकांड यांसह वर्तमान् ते काव्य ग्रथित केल्यावर
“ हे पठण करून सभेमध्ये सभ्यांच्या कानावर घालण्यास कोण समर्थ आहे ” झणून
ते चिंतन करू लागले ३. असो. शुद्धानःकरणाने युक्त असलेले महर्षि वाल्मीकि
ह्याप्रमाणे त्याचे चिंतन करित आहेत तोच मुनिवेष धारण करणाऱ्या कुशलवर्मांनी
“ आहो गणारे आहोत ” असे झणून त्यांचे पाय धरिले असतां ४ धर्मज्ञ, यशस्वी,
मधुर भवाने युक्त, बुद्धिमान् आणि वेदपारंगत असे ते आभमवासी राजपुत्र कुशलव
असल्याचे अवलोकन करून समर्थ वाल्मीकिमुनींनी वेदाचे पुष्टीकरण होण्याकरिता
त्यांना हे रामायण काव्य पढविले ५, ६. सारांश, संपूर्ण रामचरित्र व सीताचरित्र प्रति-
पादन करणारे असे पौलस्त्यवध वा नांवाचे भोंठे काव्य तपोनिष्ठ वाल्मीकिमुनींनी
केले ७. पठण व मापन होऊ लागले असतां मधुर लागणारे, द्रुत, मध्य व विलंबित
ही तीन प्रमाणे, सस्वर, तंतुवाद्यांचा मेळ आणि त्याचप्रमाणे शुभ्र, कृष्ण, ह्यात्र,

३२ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम् ।]
 नकोविद्यै । आतरो स्वरसंपन्नौ गंधर्वाविवरूपिणौ १० रूपलक्षणसंपन्नौ
 मधुरस्वरभाषिणौ । बिम्बादिवोत्थितौ बिम्बौ रामदेहांस्यपरो ११ तौ
 राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्म्यमारुह्यानमुत्तमम् । वाचोविभेद्यं तत्सर्वं कृत्वा
 काव्यमनिन्दितौ १२ ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे । यथो-
 पदेशं तत्त्वज्ञौ जगतुस्तौ समाहितौ ॥ महात्मानौ महाभागी सर्वलक्षणल-
 क्षितौ १३ तौ केदारचित्समंतानामृषीणां भाषितात्मनाम् । मध्येममं समी-
 पस्थाविदं काव्यमगायताम् १४ तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे वाष्पपर्याकुले-
 क्षणाः । साधु साध्विति तावूचुः परं बिस्मयमागताः १५ ते श्रौतमनसः
 सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः । प्रशशंसुः प्रशस्तव्यां गायमानौ कुशिलवौ १६
 अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः । चिरनिवृत्तमप्येतेप्रबक्ष-
 मिव दर्शितम् १७ प्रविश्य तावृभौ सुष्ठु तथा भावमगायताम् । सन्नितौ

रांद्र, भयानक, वीर इत्यादि रसांनीं युक्त असलेलें हें काव्य त्यांनीं गाडलें ८, ९. सारांश,
 संगीतशास्त्रतत्त्वज्ञ, स्थानं व मूर्च्छना यांविषयीं निपुण, स्वरमाधुर्यसंपन्न, गंधर्वाप्र-
 माणें रूपवान् १०, देहस्थ शुभ लक्षणांनीं युक्त, मधुर वाणीनें भाषण करणारे आणि
 सूर्यादिकांच्या बिंबापासून निघणाऱ्या प्रतिबिंबाप्रमाणें साक्षात् रामदेहापासून
 उत्पन्न झालेले प्रतिरामदेहच कीं काय ११ असे ते निर्दोष व तत्त्ववेत्ते राजपुत्र धर्मात्मा
 अनुसरून असलेलें ते उत्कृष्ट काव्य सर्व तोंडपाठ करून ऋषि, द्विज आणि भगव-
 द्भक्त यांच्या समानांमध्ये सावधानचित्तपूर्वक पढविल्याप्रमाणें गाऊं लागले १२, १३.
 एकदां शुद्धांतःकरणानें युक्त अशा एकत्र जमलेल्या ऋषींच्या समेमध्ये ऋषी-
 समीप बसून ते सर्वलक्षणसंपन्न महात्मे व महाभाग्यवान् कुशलव हें काव्य गाऊं
 लागले १४. तेव्हां ते श्रवण करितांक्षणीं सर्व मुनींचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले आणि
 अत्यंत बिस्मित होऊन “ शाबास, शाबास ” असे ते त्यांना हणाले १५. तात्पर्य अंतः-
 करणामध्ये प्रसन्न झालेल्या त्या सर्व धर्मनिष्ठ मुनींनीं “ कायहो हें गायन मधुर आहे !
 आणि विशेषे करून श्लोक तरी कितीहो मधुर आहेत ! अहो, या मोठी घडून आज
 पुष्कळ विषय झाले आहेत तरी त्या जणु प्रत्यक्ष घडतच आहेत असें यांनीं दर्शविलें !
 अहो, समेमध्ये बरोबर प्रविष्ट झालेल्या या उभयतांनीं सप्तस्वरांमध्ये गाण्यास योग्य व
 मधुर असें ह्या काव्याचें इतक्या कांही मजेनें गायन केलें आहे कीं त्यांतील अभि-
 प्राय श्रोत्यांच्या अंतःकरणांत ठसून त्यांचें अंतःकरण तन्मय होऊन गेलें आहे ”.

१ इत्यप्यपि व कपोलकलक ह्यामध्ये असलेल्या प्राणसंवादाच्या जागळी स्थान असें झणतात.

२ एषा वीतांमध्ये स्वर पूर्ण असतात त्याला मूर्च्छना असें झणतात.

[नमः ४]

महाराष्ट्रनाट्यसमेतम् ।

३३

मधुरं रक्तं मंथनं स्वर्णपदा १८ एवं प्रशस्यमानौ तौ तपःश्लाघ्यैर्महर्षिभिः । संरक्ततरमर्ष्यमधुरं तावगायनाम् १९ प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ । प्रसन्नो बल्कलं कश्चिददौ ताभ्यां महापराः २० अन्यः कृष्णाजिनमदायज्ञसूत्रं तथापरः । कश्चित्कमण्डलं प्रादान्मौज्जीमन्यो महामुनिः २१ वृषीमन्यस्तदा प्रादात्कापीनमपरोमुनिः । ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः २२ काषायमपरो वस्त्रं खीरमन्यो ददौ मुनिः । जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाम्बिनः २३ यज्ञादुपिः कश्चित्काष्ठभारं तथापरः । औदुम्बरीं वृषीमन्यः स्वस्ति कंचित्तदावदन् २४ आयुष्यमपरे प्राहुर्मुखा तत्र महर्षयः । ददुश्चैवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः २५ आश्चर्यमिदमारुपानं मुनिना संप्रकीर्तितम् । परं कवीनामा-

अशा रीतिने प्रशंसित पात्र असलेल्या कुशलवांची गातांना स्तुति केली १६, १७, १८. ह्याप्रमाणे तवाच्या योगाने स्तुतीस पात्र झालेले महर्षि त्यांची प्रशंसा करू लागले आतां त्यांनीं अत्यंत मधुर असे फारच खलवून गायन केलें १९. तेव्हां तेथें बसलेल्या एका मुनींनीं संतुष्ट होऊन त्यांना आपला कलश अर्पण केला; दुसऱ्या एका महाकीर्तिमान् मुनींनीं प्रसन्न होऊन आपलें बल्कलच त्यांना देऊन टाकिलें २०; एकांनीं कृष्णाजिन दिलें; एकांनीं यज्ञोपवीत अर्पण केलें; कोणी कमण्डलु दिला; दुसऱ्या एका महर्षींनीं मौजी देऊन टाकिली २१; एकांनीं आपलें आसनच दिलें; दुसऱ्या एका मुनींनीं आपली लंगोटीच त्यांना देऊन टाकिली; एका मुनींनीं आनंदित होऊन आपली कुन्हाडच त्यांना दिली २२; एकांनीं आपली छाटीच दिली; दुसऱ्या एका मुनींनीं आपणांपाशीं असलेलें फडकेंच त्यांना देऊन टाकिलें; एकांनीं आपलें जटाबंधन दिलें; दुसऱ्या एकांनीं आनंदित होऊन आपली काष्ठ आणण्याची वारी त्यांना दिली २३; एका ऋषींनीं आपली यज्ञपात्रेच त्यांना अर्पण केलीं; एकांनीं आपल्यापाशीं असलेलें काष्ठांचें ओंखेंच त्यांना दिलें आणि एकांनीं आपला बसावयाचा उंबराचा पाटच त्यांना देऊन टाकिला. ज्यांच्यापाशीं त्या संभंतन्यासभेंत देण्याला कांहीं नव्हतें त्यांनीं “ कल्याण कल्याण ” झणून नुसतें आशीर्वादच दिलें २४ आणि तशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कांहीं अर्किचन महर्षींनीं “ तुझाला दीर्घायुष्य प्राप्त होवो ” झणून मोठ्या आनंदाने त्यांना सांगितलें. सारांश, ज्यांची वाणी कधींही असत्य होणारी नाही अशा सर्व मुनींनीं ह्याप्रमाणे त्यांना वर दिले आणि पुनरपि ते त्यांना झगाले २५. “ हे कुमार हो, तुझीं सर्व प्रकारच्या मायनामध्ये निपुण आहांत; बाल्मीकिमुनींनीं केलेलें हें आख्यान आश्चर्यकारक असून कवीना सर्वोत्कृष्ट आधार होण्याजोगें आहे. त्याचप्रमाणें

भारं समारं च यथाक्रमम् २६ अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतिषु कोविदौ ।
 आयुष्यं पुष्टिजननं सर्वश्रुतिमनोहरम् २७ प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र
 गायकौ । रम्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः २८ स्ववेश्म चानीय ततो
 आतरौ न कुशीलवौ । पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिवर्हणः २९ आसीनः
 काञ्चने दिव्ये स च सिंहासनं प्रभुः । उपोपविष्टैः सचिवैर्भ्रातृभिश्च सम-
 भितः ३० इद्वा तु रूपमंपजौ विनीतौ भ्रातराबुधौ । उवाच लक्ष्मणं
 राजः शत्रुघ्नं भरतं तथा ३१ श्रूयतामेतदस्त्र्यानमनयोर्देववर्चमोः । विचि-
 त्तार्थपदं सस्यग्गायकौ समचोदयत् ३२ तौ चापि मधुरं रक्तं स्वचित्पायत-
 निःस्थनम् । तन्म्रीलयद्दृश्यं विश्रुतार्थमगायताम् ३३ ह्यादयस्त्वर्गगात्राणि
 मनांसि हृदयानि च । श्रोत्राभयमुखं मेयं तद्भौ जनसंसदि ३४ इमौ
 युनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ । ममापि तज्जु-

बाचनाला योग्य असेच हें आस्थान आहे; तुझीही याचें चांगलें गायन करून
 क्रमानें सभास केलें आहेत व हें आस्थान कोणीही ऐकिलें असतां त्याला मनोहर
 लागणारें असून आयुर्वर्धक व अभ्युदयकारक असें आहे २६, २७. ह्याप्रमाणें लहान
 मोठ्या रस्त्यातून सर्व ठिकाणीं अयोध्येमध्ये ज्यांची प्रशंसा होत आहे अशा त्या
 गायकांना भरताग्रज रामानें अवलोकन केलें २८ आणि पूजेला पात्र असलेल्या
 त्या आत्मा कुशलवांना आपल्या घरी आणून शत्रुनाशक रामानें त्यांचें पूजनही
 केलें २९. नंतर समीप बसलेल्या मंत्र्यांनीं व आत्मांनीं युक्त असलेला तो प्रभु राम
 सुवर्णमय अशा दिव्य सिंहासनावर बसला असतांना ३० नम्र व रूपवान् अशा त्या
 उभयतां आत्मांना अवलोकन करून “ देवांप्रमाणें तेजस्वी असलेल्या ह्या उभयतांचें
 आश्चर्यकारक अर्थ व शब्द ह्यांनीं युक्त असलेलें—हें व्याख्यान श्रवण करा ” ह्याजून
 लक्ष्मण, शत्रुघ्न व भरत ह्यांना क्षणाला आणि तें श्राव्याविनवीं त्यानें त्या गायकांना
 सांगितलें व त्यांनींही आपल्या बलाचें अतिक्रमण न होऊं देतां श्रोत्यांच्या चित्ताला
 आल्हाद होईल अशा रीतीनें—मधुर, प्रसादानें परिपूर्ण, तंतुवाद्यांशीं जुळण्यास योग्य
 आणि अत्यंत उत्तम अर्थानें युक्त असें—तें आस्थान याऊन दाखविलें ३१, ३२, ३३.
 गायनाला विषयभूत असलेलें तें आस्थान त्या जनसमाजामध्ये लोकांच्या बाबांवर
 रेंगांच उठविणारें, घनाला आणि आत्म्याला आनंद देणारें व अवर्षेद्रियाला सुरता-
 वह असें झालें ३४. असो, बाचन सुरू होण्याचे पूर्वी राम पुनरपि लक्ष्मणादिकांना
 क्षणाला “ राजचिन्हांनीं युक्त असलेले हे महातपस्वी कुशलव मुनि (शम्भुपार्लंकार-
 विविधक) महाविभवानें संपन्न असलेले चरित्र मात आहेत आणि हे काव्य व ह्याचें

तिक्रमं प्रचक्षते महानुभावं चरितं विबोधत ३५ ततस्तु तौ रामवचः-
प्रबोदितावमाख्या मौर्मविश्रान्तसंपन्नः । स चापि रामः परिपन्नः शबेरु-
धूपवासकमाया पृथ्व ३६ [२१९] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वात्सीकीय
आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्वा वसुंधरा । प्रजापतिमुपादाय वृषाणां जव-
शालिनाम् १ येषां स समरो नाम सामरो येष सानितः । पृथिव्यस-
हस्राणि यं दान्तं पर्यवारयन् २ इक्ष्वाकुणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महा-
त्मनाम् । महदुत्पन्नमारुह्यनं रामायणमिति श्रुतम् ३ तदिदं वर्तयिष्यावः
सर्वं निखिलमादितः । धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयता ४ कोशलो
नाम मुदितः स्फूर्तिो जनपदो महान् । निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधा-
न्यवान् ५ अयोध्या नाम नगरी तत्रामील्लोकविश्रुता । मनुना मानवेन्द्रेण

अव० बाह्याही अभ्युदयात्मा कारणी भूत हाणारें आहें छणून वृद्ध जन सांगत आहेत.
करितां, आदरपूर्वक वृत्ती हें श्रवण करा ” ३५. तदन्तर रामाच्या तोंडची आज्ञा
शाल्यावर ते कुशल व मोर्मसंज्ञक गायन पद्धतीला उपयुक्त अशा सामग्रिने गायन करू
सांगले असतां आपलें चरित्र चिरकाल रहावं ह्या इच्छेनें सभेमध्ये असलेल्या रामाचेंही
मन ते (गायन) श्रवण करण्याविषयी आसक्त झाले ३६. ह्याप्रमाणें महर्षिवाल्मीकिप्रणीत
श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदि०काव्यांतील बालकांडांपैकी चवथा सर्ग समाप्त झाला ॥ ४ ॥

ऐहिक व आध्यात्मिक असें सर्वप्रकारचें अपूर्व फल प्राप्त होण्याला साधन असलेली
ही संपूर्ण पृथ्वी पूर्वी प्रजाधिपति वैवस्वत मनु आदिकलन होऊन झेलेल्या जयशाली
राजांच्या ताब्यांत होती १. सागर खंडलेला सगर हा त्यांच्या वंशामध्ये राजा
होऊन गेला. तो जाऊ लागला असतां साठ हजार पुत्र त्याचे बरोबर जात असत २.
असो. त्या महात्म्या इक्ष्वाकुवंशन राजांच्या वंशासंबंधानें रामायण ह्या नांवानें प्रसिद्ध
असलेलें मोठें आख्यान उत्पन्न झालेलें आहे ३ व तेंच सर्वांमार्गीं परिपूर्ण असलेलें हें
रामायण आह्मी अमर्त्यां प्रथमपासून पूर्णपणें कथन करणार आहोंत. तें धर्म, काम व
अर्थ ह्यांसहवर्तमान मोक्षाला कारणीभूत होणारें असल्यामुळें निर्मलसर पुरुषानें श्रवण
करण्यास योग्य आहे ४. रैसेयु नदीचे तीरी कोशल छणून एक मोठा वेश आहे.
त्यांत धनधान्याची समृद्धि आहे; त्यांतील लोक आनंदित आहेत व उत्तरोत्तर त्या
देशाची अभिवृद्धि होत आहे ५. त्या देशामध्ये मानवाधिपति मनुनें स्वतः निर्माण

१ देशी असजि मार्ग असे दोनप्रकारचें गावण असतें. ऐकीं गाऊन गावेलील गावणाला देशी
असें खणतात व संस्कृत गावणाला मार्ग २ तें खणतात.

या पुरी निर्मिता स्वयम् ६ आसता दश च द्वे च बांजनानि महापुरी ।
 श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ७ राजमार्गेण महता सुवि-
 भक्तेन शोभिता । मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलासिक्तेन नित्यशः ८ तां तु
 राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः । पुरीमावासयामासं द्विवि देवपति-
 र्यथा ९ कपाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् । सर्वयश्चायुधवतीमुचितां
 सर्वशिल्पिभिः १० स्तुतमागधसंवाधां श्रीमतीमनुलप्रभाम् । उच्चाङ्गालङ्घ-
 जवतीं शतद्वीगतसंकुलाम् ११ वधूनाटकमङ्गलं संयुक्तां मर्वनः पुरीम् ।
 उद्यानाम्रवर्णपतां महतीं सालमेखलाम् १२ दुर्गागम्भीरपरिस्तां दुर्गाम-
 ष्येर्दुरासदाम् । बाजिवारणसंपूर्णां गांभिरुद्वेः स्वरैस्तथा १३ सामन्तरा-
 जसङ्गैश्च बलिकर्मभिरावृताम् । नानादेशनिवासैश्च वणिगिरुपशोभि-
 ताम् १४ प्रासादै रत्नविक्रतैः पर्वतैरिव शोभिताम् । कूटागारैश्च संपूर्णा-

केलेली अशी एक अयोध्या नांवाची जगद्विख्यात नगरी आहे ६. त्या मोठ्या नग-
 रीची लांबी अठ्ठनाळीस कोस असून रुंदी बारा कोस आहे आणि ती नगरी वैभवसंपन्न
 असून स्पष्ट अशा बाह्य मार्गांनी युक्त आहे ७. प्रत्यहीं उदक सिंचन करून ज्यावर
 मोती व फुलें उधळली जातात अशा मोठ्या भव्य राजमार्गांनी तिला शोभा आलेली
 आहे ८. स्वर्गामध्ये ज्याप्रमाणे देवाधिपति इंद्राने अमरावती नगरी वसविली त्याप्रमाणे
 प्रचंड राष्ट्रांचे पालनपोषण करणाऱ्या दशरथराजाने त्या मनुनिर्मित नगरीमध्ये
 पूर्वापेक्षा अधिक लोकवसति केली (आणि तिला शोभा आणिली) ९. त्या नग-
 रीला (सर्व बाजूंनी) वेष्टी व कमानी आहेत; एकमेकापासून चांगल्या नियमित अंत-
 रांनी युक्त असे वाजार तिच्यामध्ये आहेत आणि सर्वप्रकारचीं यंत्र व आयुधे यांनीं
 ती युक्त असून सर्वप्रकारच्या कारागिरांनीं तिच्यामध्ये वास्तव्य केलेले आहे १०.
 स्तुतिपाठक आणि भाट त्या भव्य नगरीमध्ये भरलेले आहेत; उंच उंच बांड व ध्वज
 तिच्यामध्ये आहेत आणि अनुल शोभेने युक्त असलेली ती नगरी शंकडां तोफांनीं
 गजवजलेली आहे ११. क्षिपांच्या नुत्यशाला त्या नगरीमध्ये जिकडे तिकडे आहेत;
 बागा आणि आंबरावा ह्यांनी ती युक्त आहे आणि सभोवतीं त्या नगरीला तटबंदी
 आहे १२. किल्ले आणि अग्राध संदक ह्यांनी युक्त असल्यामुळे स्वकीयांनाही ती
 प्रवेश करण्यास कठीण असून शत्रूंना तर समीप जाण्यासही अशक्य आहे; अथ व
 गज ह्यांनी ती भरलेली असून बैल, उंट, मर्बम १३ आणि कर देण्याकरितां झालेले
 बांडलिक राजांचे समुदाय यांनी गजवजलेली आहे; देशेदेशींच्या व्यापाऱ्यांनी तिला
 शोभा आलेली असून १४ रत्नसंचित अशा पर्वतप्राय देशालयांनी ती सुशोभित आहे

मिन्द्रस्वेवामरावतीम् १५ चित्रामहापशकारां वरनारीमणाकुताम् ।
 सर्वरत्नममार्कणीं विमानगृहशोभिताम् १६ गृहग्राहामविच्छिन्नां सन-
 भुमौ निवेशिताम् । शालितण्डुलसंपूर्वाभिधुकण्डरसोदकाम् १७ दुग्ध-
 भीमिर्मृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा । नादितां भृशमर्यादं पृथिव्यां ताम-
 नुत्तमाम् १८ विमानमिव सिद्धानां तपसाभिगतं दिवि । सुनिवेशितेषु-
 श्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् १९ ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरा-
 परम् । शब्दवेधं च विततं लघुहस्ता विशारदाः २० सिंहप्याघ्रवराहाणां
 मत्तानां नदनां वने । हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्वाहुवलेरपि २१ ताह-
 शानां सहस्रेस्तामभिपूर्णा महारथैः । पुरीमावामयामास राजा दशरथ-
 स्तदा २२ तामग्निमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्केदवङ्कपारमैः । सहस्रदे-
 सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः २३ [२४०] इत्यार्षे श्रीम-

आणि इंद्राच्या अमरावतीप्रमाणे स्त्रियांच्या क्रीडाभुवनांनी ती परिपूर्ण आहे १५; तिच्या आकार अष्टपैलू असून उत्तम स्त्रीसमुदायांनी ती युक्त आहे आणि त्याचप्रमाणे सर्व रत्नांनी ती भरलेली असून सात सातमजली घरांनी ती सुशोभित झालेली आहे १६. तिच्यामध्ये घरांची अमदीं खेचाखेच झाली असून मोकळी जागा कोठेही राहिलेली नाही; सपाट भूमीवर तिची रचना केलेली आहे, शालितंडुलांनी ती परिपूर्ण आहे आणि इसुरसासारख्या स्वादिष्ट उदकाने ती युक्त आहे १७; दुग्ध, मृदंग, विणे व नगारे ह्यांनी ती एकसारखी अत्यंत नादित झालेली असते; तपश्चर्येने स्वर्गामध्ये सिद्ध लोकांना प्राप्त झालेलं विमानच कीं काय अशाप्रकारे ती नमरी सर्व पृथ्वीमध्ये अनुपम असून तिच्यातील घरांच्या अंतस्थ व बाह्य प्रदेशांची रचनाही चांगली व्यवस्थित केलेली आहे आणि उत्तम पुरुषांच्या योगाने ती व्याप्त झालेली आहे १८, १९. इतकेच नव्हे परंतु, मत्त होऊन अरण्यामध्ये गर्जना करणारे सिंह, व्याघ्र व वराह ह्यांचा, तीक्ष्ण शस्त्रांनीच केवळ नव्हे तर बाहुबलाचे अवलंबन करून, स्वसामर्थ्यानेच वध करण्यास समर्थ आणि धनुर्विद्येमध्ये निपुण असल्यामुळे शीमेवेधी—परंतु, जो सहाय्यरहित झालेला आहे, पुढे मागे कोणी नसल्यामुळे जो अनाथ आहे, भीतीने वडून नसल्यामुळे केवळ शब्दानुमानावरूनच ज्याला वेध होण्याचा संभव आहे आणि बुद्धीमुन जो पलायन करीत आहे ह्यांवर बाण न टाकणारे—अशा प्रकारचे जे हजारो महारथी त्यांच्या बोझाने ती नमरी परिपूर्ण होती व ती दशरथ राजाने आणखी जास्त बसविली २०, २१, २२. सारांश, आदितामि व वेदवेदांगपारंगत असें शुष्कान् ब्राह्मण, सत्यनिष्ठ व आचरणाने महर्षीसारखे असून बाष्काना हनारांनी काढ

ब्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तस्यां पुण्यायोध्यायां वेदस्त्वैवसंग्रहः । दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजान-
पप्रियः १ इक्ष्वाकुणामतिरथो यज्वा धर्मपरो वशी । महर्षिकल्पो राज-
र्षिर्षिषु लोकेषु विभ्रुतः २ बलवाग्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ।
धनैश्च संचयैश्चान्यैः शक्रवैश्वानोपमः ३ यथा मनुर्महातेजा लोकस्य
परिरक्षिता । तथा दशरथो राजा लोकस्य परिरक्षिता ४ तेन सत्या-
भिसंधेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता । पालिता सा पुरिभेष्टा इन्द्रेणेवामरावती ५
तस्मिन्पुरवरे ह्यष्टा धर्मात्मानो बहुभुताः । नरास्तुष्टा धनैः स्वैः स्वैर-
लुब्धाः सत्यवादिनः ६ नात्पसंनिचयः कश्चिदासीत्स्मिन्पुरोचये ।
कुटुम्बी यो ह्यसिद्धार्थोग्वाश्वधनधान्यवान् ७ कामी वा न कुर्व्यो वा
नृशंसः पुंश्चः क्वचित् । द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वाञ्च च नास्तिकः ८
मये नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः । मुदिताः शीलवृत्ताभ्यां मह-

करणे महत्त्वे क्षत्रिय आग्नि श्रेष्ठ श्रेष्ठ अपि हानीं व्याप्त असलेली ती नगरी दृष्ट-
रथराजने अधिक वलविली २३. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्वाल्मीकि-
आदिकाव्यांतील बालकाण्डापूर्वकीं पांचवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ५ ॥

त्या अयोध्यानगरीमध्ये दशरथरौजा होऊन गेला. तो वेदवेत्ता, सर्व वस्तूंचा संग्रह
करणारा, दूरदर्शी, महाप्रतापी, लोकप्रिय १, इक्ष्वाकुवंशजांतील अतिरथि, यथाविधि
यज्ञपात्र केलेला, धर्मनिष्ठ, मनोनिष्ठही, महर्षितुल्य, त्रैलोक्यप्रभेय प्रख्यात असा
राजर्षि २, बलाढ्य, शत्रुनाहीसे केलेला, मित्रांनी युक्त व जिद्धेन्द्रिय असून द्रव्य व
इतर धान्याभिसंचय ह्यांच्या योगाने तर इंद्र व कुबेर ह्यांच्याशीं बरोबरी करणारा
होता ३. तो दशरथ राजा महातेजस्वी मनुप्रमाणे लोकांचे सर्वस्वीं रक्षण करित
असे ४. सारांश, इंद्राने रक्षण केलेल्या अमरावतीनगरीप्रमाणे धर्म, अर्थ व काम ह्या
त्रिवर्गांचे अवलंबन करणाऱ्या त्या सत्यवचनी दशरथराजाने त्या श्रेष्ठ नगरीचे रक्षण
केले होते ५. त्या श्रेष्ठ राजधानीतील लोक आनंदित, धर्मनिष्ठ, बहुभुत, स्वतःपार्सी
असलेल्या द्रव्यावर संतुष्ट, निर्लोभी आणि सत्यवादी असे होते ६. अन्नसंचरी,
वैदिक व आधुनिक फल प्राप्त व झालेल्या आणि गावी, अन्न, वस्त्रे पशु व
वनधान्य ह्यांची संपृद्धि नसलेला असा एकही कुटुंबी गृहस्थ त्या श्रेष्ठ नगरीमध्ये
नव्हता ७ आणि त्याचप्रमाणे विषयलंघ्य, बुद्ध, अविद्वान् अपवा नास्तिक असाही
कोणी दुष्ट अयोध्येमध्ये कोठेही इटीं पडणे शक्य नव्हते ८. कारण, तेथील सर्व
पुरुष व स्त्रिया शील आणि आचरण ह्यांच्या योगाने महर्षीप्रमाणे निर्मळ असून

पय इवामलाः ९ बाकुण्ठली नामकुटी नास्रग्वी नास्यभोगवान् । नामुष्टो
न नलिमाको नामुगन्धश्च विद्यते १० नामुष्टभोजी नादाता नाप्यनकुर्व-
निष्कधृक् । नाहस्तौभरणो वापि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ११ नानाहिता-
ग्निर्नायम्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः । कश्चिदासीदयोध्यायां न चापुत्तो न
संकरः १२ स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः । दानाभ्यस्व-
शीलाश्च संयताश्च प्रतिग्रहे १३ नास्तिको नानृती वापि न कश्चिद्वह-
श्रुतः । नास्रयको न चाशक्ता नाविद्वान्विद्यते कश्चित् १४ नापङ्कविद-
त्रास्ति नाव्रतो नावहश्रुतः । न दीनः क्षिप्तचित्तो वा म्यथितो वापि
कश्चन १५ कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमाज्ञाप्यरूपवान् । द्रुमुं शक्य-
मयोध्यायां नापि राजन्यमक्तिमान् १६ वर्णेष्वप्यचतुर्येषु देवतातिथिपू-
जकाः । कृतज्ञाश्च वदान्याश्च भूरा विक्रमसंयुताः १७ दीर्घायुषो नराः
सर्वे धर्म सत्यं च संश्रिताः । सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रिभिः पुरोचमे १८
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः । शूद्राः स्वकर्मनिरतास्त्रीन्वर्णा-

धर्मनिष्ठ, उत्कृष्ट इंद्रियनिग्रही आणि आनंदित असत ९. कर्णकुंडलविरहित, मुकुटरहित,
मालाहीन, धामढ, चंदनाची नमरे उटी न लाविलेला, सुगंधरहित अथवा भोग्य वस्तु
ज्याच्यापाशीं कमी आहेत असा एकही पुरुष तेथे नसे १०. अस्वच्छ अन्न मक्षण
करणारा, दातृत्वहीन, बाहुभूषणें आणि उरोभूषणें धारण न करणारा, हस्तभूषणर-
हित अथवा मनोनिग्रह न केलेला असा कोणीही त्या ठिकाणीं दृष्टोत्पत्तीस येत
नसे ११. अग्नि सिद्ध न ठेविलेला, सोमयाग न केलेला, क्षुद्र, चोर, सदाचरणरहित
अथवा परस्त्रीशीं गमन करणारा असा कोणीही अयोध्येमध्ये नव्हता १२. तेथील
ब्राह्मण जितेंद्रिय, दान व अध्ययन सांविषयीं तत्पर, प्रतिग्रह करण्याविषयीं संकोच
धरणारे आणि नेहेमी स्वकर्मावर निष्ठा ठेवणारे असे होते १३. नास्तिक, असत्यमा-
न्य करणारा, बहुश्रुत नसलेला, मत्सरी, अशक्त अथवा अविद्वान् असा कोणीही
दिज तेथे नसे १४. वेदाची सहा अंगे माहीत नसलेला, व्रतवैकल्यांचें
अवलंबन न करणारा, धोढकें अध्ययन केलेला, दीन, अस्वस्थचित्त अथवा
व्याधिग्रस्त असा कोणीही तेथे नव्हता १५. द्रिद्री, कुरूप अथवा राकाचे
ठिकाणीं शक्ति नसलेला असा कोणीही पुरुष अथवा स्त्री अयोध्येमध्ये हद्दी पडणें
शक्य नव्हते १६. ब्राह्मणप्रभृति चारी वर्णांतील लोक देव आणि अतिथि स्त्रिं
पूजन करणारे, कृतज्ञ, उदार, शूर आणि पराक्रमी असे होते १७. त्या वेळ राज-
धानीतील सर्व लोक दीर्घायु असून पुत्रपौत्र आणि स्त्रिया हासहवर्तमान सर्वेच धर्म

३० महामुनिवाल्मीकिप्रणीत रामायणम् । [वात्सकाण्डम्]

मुपचारिणः १९ स तनेष्वाकुनायेन पुगी सुपरिरक्षिता । वया पुरस्ता-
न्मनुना मानवेन्द्रेण भीमता २० योधानामग्निकल्पानां पेशलानाममर्षिणाम् ।
संपूर्णा छतविद्यानां गुहा केंसरिणामिव २१ काम्बोजविषयैर्जातैर्वाह्वी-
कैश्च हयोत्तमैः । वनायुर्जैर्नदीजैश्च पूर्णा हरिहयान्तमैः २२ विन्ध्यपर्व-
तजैर्मरुतैः पूर्णा हैमवतैरपि । मदान्वितैरतिबलैर्मतिहैः पर्वतोपमैः २३ ऐरा-
वतकुलानैश्च महापद्मकुलेस्तथा । अञ्जनादपि निष्कान्तैर्वामनादपि च
द्विपैः २४ भद्रमन्द्रमृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा । भद्रमन्द्रमृगैर्मृगम-
न्द्रैश्च सा पुरी २५ नित्यमसैः सदा पूर्णा नागैरचलमंनिभैः । मा
योजने द्वे च सूर्यः सत्यनामा प्रकाशते २६ तां पुरीं स महातजा राजा
दशरथो महान् । शशास शुभितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः २७ तां

व सत्य हांचा आश्रय करून राहणारे होते १८. क्षत्रिय, ब्राह्मणांच्या आज्ञेत असत,
वैश्य क्षत्रियांना अनुसरून वागत आणि शूद्र स्वकर्माविषयी तत्पर असत; ह्मणजे तीन
वर्णांची सेवा करीत असत १९. सारांश, पूर्वीच्या विचारी मानवाधिपति मनुप्रमाणे त्या
विवेकी इत्याकुलाधिपति दशरथराजाने त्या नगरीचे संरक्षण केले होते २०. तेजाने
अग्नितुल्य, स्वभावाने सरळ, अपमान सहन न करणारे आणि शस्त्रास्त्रादिविषयेमध्ये
प्रवीण अशा योद्ध्यांनी भरलेली ती नगरी सिंहांची गुहाच की काय अशी भासत
असे २१. कांबोज, वाल्हीक, वनायुज आणि सिंधुनदासमीपचा प्रदेश ह्या ठिकाणाच्या
उत्कृष्ट अश्वानांनी ती नगरी परिपूर्ण होती व ते अश्व इंद्राच्या उच्चैःभवानामक अश्वप्रमाणे
उत्तम होते २२. विन्ध्याद्रि व हिमालय ह्या प्रदेशांत उत्पन्न झालेल्या आणि मदस्त्राव
चालला असल्यामुळे मत्त असलेल्या अशा पर्वतप्राय अतिबलाढ्य गजानांनी ती नगरी परि-
पूर्ण होती २३. ऐरावत, महापद्म, अंजन व वासन ह्या दिग्गजांच्या वंशे कुलांत उत्पन्न
झालेल्या गजानींही ती नगरी भरलेली होती २४ आणि भद्र, मद्रं, मृग, भद्रमद्रमृग,
भेद्रमद्र, भेद्रमृग व मृगमद्र अशा २५ सर्वदा मत्त आणि पर्वतासारख्या धिप्पाड
गजानींही ती नगरी नेहेमी भरलेली असे; व (युद्धामध्ये जिकली जाणें सर्वस्वी अशा
कथन असल्यामुळे) अयोध्या हें नाम अगदी यथार्थ धारण करणारी ती नगरी
आसपास आठ आठ कोसपर्यंत प्रकाशत असे २६. असो, नक्षत्रलोकांवर अंमल करणारा
चंद्राच की काय असा तो क्षत्रुनाहींसे झालेला महातेजस्वी दशरथराजा त्या नगरीवर

१ हिमालय पर्वतवरील गज. २ विन्ध्याद्रीवरील गज. ३ सत्याद्रीवरील गज. ४ सिन्ही जाती-
तील गुज ज्यांचे मध्ये आज्ञांतात असे गज. ५ द्दोम जातीतील गुज ज्यामध्ये दुसोत्पत्तिक
वंशात असे गज.

साधनामा दृढनोरणार्गलां गृहविचित्रैरुपशोभितां शिवाम् । पुनीमयोष्वा
सुहृदभ्रमंकुलाशशास वै शक्रममो महीपतिः २८ [७७०] इत्याचै
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे पद्यः सर्गः ॥ ६ ॥

तस्यामात्या भुणैरासन्नित्वाकोः सुमहात्मनः । मन्त्रज्ञाश्चकितज्ञाश्च
नित्यं प्रियहिते रताः १ अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ।
शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु निरयशः २ धृष्टिर्जयन्तो विजयः सुराष्ट्रो
राष्ट्रवर्धनः । अक्रोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाहमोर्थवित् ३ ऋत्विजो ब्राह्म-
मिमनौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ । वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथापरे ४
सुयज्ञोप्यथ जाबालिः काश्यपोप्यथ गौतमः । मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा
कात्यायनो द्विजः ५ एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृतिजस्तस्य पौर्वकाः । चित्रा-
विनीता हीमन्तः कुशला नियतन्द्रियाः ६ श्रीमन्तेश्च महात्मानः शस्त्रज्ञा
दृढाविक्रमाः । कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ७ तजःश-
मायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः । क्रोधात्क्रामार्थहिनोर्वा न मयूर-

अधिकार चालवीत असे २७. सारांश, यथार्थ नाम धारण करणारी, बळकट कमानी
व अडसर यांनी युक्त असलेली, चित्रविचित्र घरांनी सुशोभित झालेली आणि हजारों
लोकांनी मजबून गेलेली जी कल्याणकारक अथोद्या नगरी तिचे गुणांनी इंद्रसमान अस-
लेल्या दशरथ भूपतीने परिपालन केले २८. ह्यापदार्थे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीम-
द्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापैकी सहावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ६ ॥

त्या महात्मा इक्ष्वाकुवंशज दशरथराजाचे अमात्य स्वकर्मांला उपयोगी पडणाऱ्या
अशा गुणांनी युक्त होते; ह्याजने कोणत्या वेळीं काय करावे हे त्यांना चांगले समजत
असे; दुसऱ्याच्या मनांतील अभिप्राय ते ओळखीत असत आणि स्वतःला प्रिय जो
दशरथराजा त्याचे हित करण्याविषयी ते तत्पर असत १. त्या यशस्वी व वीर
दशरथराजाचे अमात्य आठ असून ते आचरणाने शृद्ध व राजकार्याविषयी नित्य तत्पर
असे असत २. धृष्टि, जयंत, विजय, सुराष्ट्र, राष्ट्रवर्धन, अक्रोष, धर्मपाल आणि आठवा
सुमन्त्र हे ते अमात्य होते ३. ऋषिभेष्ठ वसिष्ठ व वामदेव हे दोन त्याचे मुख्य ऋत्विज
होते व वरील अमात्याशिवाय इतरही मंत्री त्याचे होते ४. सुयज्ञ, जाबालि, काश्यप,
गौतम, दीर्घायु मार्कण्डेय आणि कात्यायन ५ ह्या ब्रह्मर्षींनी त्याच्या परंपरामत
ऋत्विजांचा नित्य समाजम होत असे. त्या दशरथराजाचे अमात्य विद्या व विनय
ज्ञांनी संपन्न, अमूची बाढ बळगणारे, राजकार्याविषयी कुशल, जितेंद्रिय ६, वैभवशाली,
मनाचे मोठे, शस्त्रवेत्ते, अमोघपराक्रमी, कीर्तिमान्, दक्ष, रानभोजनारूप कर्तन करणारे ७,

३३ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [वाङ्मयम्]

कृतं वचः ८ तेषामविदितं किञ्चित्स्वेषु नास्ति परेषु वा । किञ्चिदर्थं कृतं चापि चारेणापि चिकीर्षितम् ९ कुशला व्यवहारेषु . सीद्धरेषु परीक्षिताः । आसक्तार्थं यथावृणं धारयेयुः सुतेष्वपि १० कोशान्नमृद्वे पुक्ता बलस्य च परिग्रहे । अहितं चापि पुरुषं न हिंस्तुरविद्वक्कम् ११ वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः । शुचीनां रक्षितारश्च निरर्थं विषयवासिनाम् १२ ब्रह्मक्षत्रमहिमन्तस्ते कोशं समपूरयन् । सुतीक्ष्णदण्डाः समिप्य पुरुषस्य बलाबलम् १३ शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रज्ञानताम् । वासीतपुरे वा राष्ट्रे वा मुषावादी नरः कश्चित् १४ कश्चिन् दुष्टस्तत्रासीत्परदाररतिनरः । प्रशान्तं सर्वमेवासीद्वाह्यं पुरवरं च तत् १५ सुवाससः सुदेशाश्च ते च सर्वे शुचिग्रताः । हितार्थाश्च नरेन्द्रस्य आज्ञानो नयचक्षुषा १६ गुरोर्मणुगृहीताश्च प्रसूताश्च पराक्रमैः । विदेशेष्वपि विज्ञाताः

तेज, कोटि व यश ह्यानीं पुक्त, हास्यपूर्वक भाषण करणारे आणि काम, क्रोध अथवा द्वेष (लोभ) ह्यांना वश होऊन कोणीही अनुत्त भाषण न करणारे असे होते ८. स्वकीयांकडे अथवा परकीयांकडे काय चाललें आहे, काय झालें आहे आणि काय उद्दिष्ट आहे तें हेरांच्या योगानें त्यांना सर्व विदित असे ९. व्यवहारामध्ये ते निपुण होते, सीद्धाविषयी ते राजाच्या परीक्षेला उतरलेले होते आणि वेळ आली क्षणजे पुत्रांनाही यथायोग्य वंद करण्यास ते मार्गपुढें पहाणारे नव्हते १०. कोश व सैन्य ह्यांचा संग्रह करण्याविषयी ते तत्पर असत आणि अपराधी नसेल तर झत्रूलाही धक्का लावीत नसत ११. ते दशरथराजाचे अमात्य शूर, उत्साहसंपन्न, नीतिशास्त्रानुसार वागणारे आणि आपल्या देशांत राष्ट्राच्या सदाचरणी लोकांचें नित्य रक्षण करणारे असे होते १२. अपराध्याला चर्मला कडक वंद करणारे जरी ते अमात्य असत तरी अपराधी पुरुषाचें बलाबल पाहून वंद करीत असत आणि ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे प्रजेला उपद्रव न देतां द्रव्य-भांडाराची भर करीत असत १३. आचरणानें शुद्ध व एकमतानें वागणारे असे ते सर्व अमात्य राजधानीतील आणि राष्ट्रांतील वृत्तांताचा विचार करून लामले असतां राष्ट्रांत अथवा राजधानींत कोणीही असत्यवादी पुरुष असल्याची हकीकत त्यांच्यांत निघत नसे १४. परस्त्रीविषयी आसक्त असा कोणीही दुष्ट पुरुष त्या ठिकाणीं नव्हता. राजधानी व सर्व राष्ट्र ह्यांमध्ये जिकडेतिकडे शांतता होती १५. दशरथराजाचे ते सर्वही अमात्य उज्ज्वल वस्त्रे व उत्तम वेष धारण करणारे असून आचरणानें सर्वही शुद्ध होते आणि राजाचें हित हाच एक उद्देश यनांत धरून नीतिरूप दृष्टीनें ते सारखे जायत होते १६. ■ व राजा ह्यांना ते गुजवान् झालून अभिमत असत; स्वपराक्रमांनीं

[तमः ७]

महाराष्ट्रात्सर्वसमेतम् ।

६५

सर्वतो बुद्धिनिध्याः १७ अभितो गुणवन्तश्च न चासम्भ्रमयजिताः ।
संधिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदान्विताः १८ मन्त्रसंवरणे शक्ताः
शक्ताः सूक्ष्मासु बुद्धिषु । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः १९
ईदृशैस्तेरमात्यैश्च राजा दण्डरथोन्नयः । उषपन्नो गुणोपेतैरन्वशासदसं-
धराम् २० अवेक्ष्यमाणश्रेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् । प्रजानो पालनं
कूर्तुमधर्मं परिवर्जयन् २१ विधुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसंगरः । स
तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिकाम् २२ नाश्वगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं
वा शत्रुमात्मनः । मित्रवाञ्छतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ स शशास
जगद्राजः दिवि देवपतिर्यथा २३ तैर्मन्त्रिमिर्मन्त्रहिते निविष्टैर्वृतानुरक्तैः
कुशलैः समर्थैः । स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तंजोमयैर्गोभिरिवादि-
तार्कः २४ [२९४] इत्यार्षे० आदिकाव्यं बालकाण्डं सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ते प्रख्यात असत आणि कोणत्याही विषयासंबंधाने बुद्धीला संशय नसल्या-
मुळे परदेशामध्ये त्यांची ख्याति असे १७. ते कधीही गुणरहित नसून सर्वतो
गुणवान् असत, संधि आणि विग्रह यांचे तत्त्व ते जाणीत असत आणि सांत्विक, राजस
व तामस अशा त्रिगुणसंपत्तीने ते युक्त असत १८. सद्ग्रामसलत अगदीं मुस तेवण्यावि-
षयी ते दक्ष असत, सूक्ष्म विचार करण्यास ते समर्थ असत, नीतिशास्त्रांतील विशेष
गोष्टी त्यांना चांगल्या अवगत असत आणि ते नेहमी प्रिय भाषण करीत असत १९.
अशाप्रकारच्या त्या गुणी अमात्यांनी युक्त असलेल्या निष्पाप दशरथराजाने पृथ्वीचे
राज्य केले २०. त्रैलोक्यामध्ये विसयात, उदार, सत्यवचनी आणि हेरांच्या योगाने
चोहोंफडे दडि देत असलेल्या त्या पुरुषाचे दशरथराजाने धर्मतः प्रजांचे रक्षण न्हावे
एतदर्थ हाणजे अधर्मवर्जनपूर्वक प्रजापालन म्हणजे एतदर्थ ह्या पृथ्वीचे राज्य केले २१, २२.
स्वतःची बरोबरी करणारा अथवा स्वतःपेक्षा अधिक असा एकही रिपु त्याच्या आढळ-
ण्यांत आला नाही. तो सुद्धांनी युक्त अंध, मांडलिक राजे त्याला नमून असत,
त्याच्या प्रतापामुळे सर्व भजापीडकांचा नाशनाश झालेला असे आणि हाणूनच स्वर्ग-
मध्ये राज्य करणाऱ्या देवाधिपति इंद्राप्रमाणे तो राजा ह्या जगताचे राज्य करीत
असे २३, व ह्यामुळे तेबोमय किरणांनी युक्त असा उदय पावलेला सूर्यच की काय
अशारीतीने विचारसाध्य, हिताविषयी तत्पर, प्रभुविषयी अनुरक्त, राजकार्यनिपुण आणि
ते पार पाडण्याविषयी समर्थ अशा भंड्यांनी परिवेष्टित असलेला तो राजा वेदीप्यमान
विसत असे २४. ह्याप्रमाणे महामुनिवत्सर्वाकिपणीत श्रीमद्भागवतसंहिक आदिकाव्या-
तील बालकाण्डापासून सातवा सर्ग समाप्त झाला ॥ ७ ॥

३४ महामुनिवाल्मीकिप्रणीत रामायणम् । [वाचकाण्डम् ।]

तस्य वैवर्षमायस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः । सुतार्यं तप्यमानस्य वासी-
ईशकरः सुतः १ चिन्तयामस्य तस्यैव वृद्धिरासीन्महात्मनः । सुतार्यं
वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् २ स निश्चितां मतिं कृत्वा वदन्मयिति
बुद्धिमान् । मच्चिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरपि कृतात्मभिः ३ ततोऽधीन्य-
हतेजाः सुमर्षं मच्चिमच्चमम् । शिष्यमानय मे सार्धंगुरुस्तामसपुरोहि-
ताम् ४ ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा स्वरितविक्रमः । समानयत्स ताम्सर्वा-
न्सामस्ताम्वेदपारंगान् ५ सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ कार्ष्णपम् । पुरो-
हितं वसिष्ठं च ये चाप्यन्ये द्विजोत्तमाः ६ तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा
वशरथस्तदा । इदं धर्मार्थसहितं श्लक्ष्णं वचनमब्रवीत् ७ मम लालप्यमा-
नस्य सुतार्यं नास्ति वै सुखम् । तदर्थं हयमेधेन वक्ष्यामीति मतिर्मम ८
तदहं यदुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा । कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धि-
रत्र विधिगताम् ९ ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् । वसि-
ष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखेऽनितम् १० ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे वशरथं

ह्याप्रमाणं यतापी, धर्मज्ञ आणि उदार अंतःकरणाने युक्त असा वशरथराजा
पुत्राकरितां तपश्चर्या करीत असतांनाही त्याला वंश चालविणारा पुत्र प्राप्त झाला
नाहीं १. तेव्हा, पुत्रप्राप्तीकरितां मी अश्वमेध याग कां करूं नये अशी गोष्ट विचार
करितां करितां त्याच्या मनामध्ये आली २ आणि शुद्ध अंतःकरणाने युक्त अस-
लेल्या सर्व मंत्रांसहवर्तमान त्या धर्मात्मा व विचारी वशरथ राजाने " अश्वमेध
याग करावा " असा पक्का विचार केला ३ आणि नंतर " हे मंत्रिभेडा, पुरोहितास-
हवर्तमान त्या सर्व गुरुंना सत्वर माझ्याकडे घेऊन ये " झणून सुमंत्रनामक अमात्याला
त्या महातेजस्वी राजाने सांगितले असतां ४ शीघ्र गमन करणारा सुमंत्र सत्वर गेला
आणि त्या सर्व गुरुंना व इतरही वेदपारंगत ब्राह्मणांना घेऊन आला ५. सुयश, वाम-
देव, जाबालि, कार्ष्णप, पुरोहित वसिष्ठ आणि इतरही भेद द्विज तो बरोबर घेऊन आला ६.
तेव्हा त्याने पूजन करून धर्मात्मा वशरथराजाने धर्म व अर्थ ह्यांना अनुलक्षून अस-
लेले हे स्पष्ट भाषण त्यांच्याशीं केलें कीं ७ " पुत्राकरितां शोक करीत असलेल्या मला
सुख होत नाहीं. शास्त्र, पुत्रप्राप्ति होण्याकरितां अश्वमेध याग करावा असा माझा विचार
आहे ८ व त्याप्रमाणे वधाशास्त्र अनुष्ठानाने याग शेवटास नेण्यास मी उत्सुकही झालों
आहे. करितां, कोणत्या प्रकाराने माझा मनोरथ सिद्धीस जाईल याविषयी आपण
काही विचार करा " ९. नंतर वसिष्ठभृति सर्व ब्राह्मणांनी " उत्तम उत्तम " झणून
राजाच्या मुखेन निघाले त्या त्या भाषणाची प्रशंसा केली १० आणि वसिष्ठ व सर्व

[सर्गः ८]

महाराष्ट्रात्पर्यन्तमेतम् ।

३३

वचः ११ संभाराः संक्रियन्तां ते तुरमश्च विमुच्यताम् । सरस्वाती-
चरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् १२ सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रार्थमिष्टांश्च पारिवि-
यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता १३ ततस्तुष्टोभयद्राजा भुवि-
द्विजप्रापितम् । अमास्वानवशीद्राजा हर्षश्चाकुललोचनः १४ संभाराः संक्रि-
यन्तां मे मुखजां वचनादिह । समर्थविहितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमु-
ताम् १५ सरस्वाश्वांचरं तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् । शान्तयश्चापि कर्तु-
न्तां यथाकल्पं यथाविधि १६ शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षितः ।
नापराधां मदेत्कष्टो यद्यस्मिन्कतुसप्तमे १७ छिद्रं हि सुगयन्ते स्म विहंता
महाराक्षसाः । विधिहीनस्य यज्ञस्य सयः कर्ता विनश्यति १८ तद्यथा
विधिपूर्वं ये क्रतुरेष समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां समर्थाः साध-
नेष्विति १९ तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रतिपूजिताः । पारिवेन्द्रस्य
तद्वाक्यं यथापूर्वं निश्चय्य ते २० तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपेभ्यः

होऊन ते सर्व जाळण वंशरपाला हाणाले ११ “ यज्ञाच्या साहित्याची जुळवाजुळव होऊं
या व अश्व सोडून सरयूनदीचे उत्तर तीरी पज्ञभूमि तयार होऊं या १२. हे राजा,
ज्याअर्थी पुत्रप्राप्तीकरितां हा धार्मिक विचार तुझ्या मनामध्ये आला आहे त्याअर्थी
तुला सरोवर मानापमाणे पुत्र प्राप्त होतील ” १३. स्नापमाणे द्विजांचे भाषण कळण
करून राजा संतुष्ट झाला आणि आनंदाश्रूंनी डोळे भरून आले असतां आपल्या जमा-
न्यांना हाणाला १४ “ मुखंनी सांगितल्याप्रमाणे साहित्याची जुळवाजुळव होऊं या,
अश्व धरणाऱ्यांचा पराभव करण्यास समर्थ अशांच्या वेस्तरेखीसाली व उपाध्याय
बरोबर देऊन अश्व सुटू या १५, सरयूनदीचे उत्तर तीरी पज्ञभूमि तयार होऊं या
आणि सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे (निम्रनिवारणार्थ) शांतिकर्मे यथाविधि होऊं या १६.
अहो, सर्व मुणसंपन्न जरी राजा झाला तरी त्याच्या हातून हा अश्वमेध पाह शेवटात
जाणें शक्य आहे काय ? हा भेड क्रतूच्या अनुष्ठानाप्रमाणे जर मोडाता प्रसन्न नव
झाला तर माझ कदाचित् तो शेवटास जाण्याचा संभव आहे १७. कारण, विद्वान्
विद्वान् महाराक्षस हा क्रतूमध्ये कांढें नून पडेल हें पहात असतात आणि ज्यामुळे
पज्ञानुष्ठान अविधि झालें अहतां कर्त्याचा तत्काल नाश होतो १८. झालाच, हा माझ
पाह यथाविधि शेवटास जाईल अशा रीतीने तुझी पळ करा; तुझी छावने कुळमि-
ण्याविधी समर्थ आहंता ” १९. जर सांगितल्याप्रमाणे नुपचेळ वंशरधराचें माझ
कळण करून ते सर्व राजमान्य मंत्री “ वीक आहे ” असें हाणाले २०. तदनंतर त्या
सर्व धर्मवेद्या माझांनी नृपमेव वंशरपाला आशीर्वाद दिले आणि राजाची अनुज्ञा

३३ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम् ।]

मह । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जन्ममूर्त्ययागतम् २१ विसर्जयित्वा तांश्चि-
प्रांस्तपिषानिदमब्रवीत् । ऋत्विगिरूपसंदिह्यो यथावाऋतुराप्यताम् २२
इत्युक्त्वा नृपभार्तुलः सचिवान्समुपस्थितान् । विसर्जयित्वा स्वं वेश्म
प्रक्षिपेरा मङ्गमतिः २३ ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नैरन्द्रो हृदयंमयाः । उवाच
भीष्मा विशत वक्ष्येहं सुतकारणात् २४ तासां तेनानिकांशेन वचनेन
सूचयिष्याम् । मुसपद्मास्वशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये २५ [३१९] इत्यार्षे
श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डेष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

स्तच्छ्रुत्वा रहः सुतो राजानमिदमब्रवीत् । श्रूयतां तत्पुस्तवृत्तं पुराणे
च मया श्रुतम् । ऋत्विगिरूपसंदिह्यो यं पुरावृत्तो मया श्रुतः २ सनत्कुमारो
भगवान्पूर्वं कथितवान्कथ्याम् । ऋषीणां संविधौ राजंस्तव पुत्रागमं
प्रति ३ काश्यपस्य च पुत्रांस्ति विभाण्डक इति श्रुतः । ऋष्यशृङ्ग इति
स्मात्तस्तस्य पुत्रो भविष्यति ४ स वने नित्यसंवृद्धो मुनिर्वनचरः सदा ।
वाच्यं जानाति विप्रंन्द्रो नित्यं पिबनुवर्तनात् ५ द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भवि-

हास्यावर ते सर्व पुनरपि आल्या मार्गाने चालते झाले २१. ह्याप्रमाणे त्या विप्रांना
जाण्याची अनुज्ञा दिल्यावर “ ऋत्विजांनीं सांगितल्याप्रमाणे याग यथाविधि शेंवट्यास
जेण्याच्या उद्योगाला लागू ” असें मंत्र्यांना त्या राजाने सांगितले २२. समीप
आलेल्या मंत्र्यांना ह्याप्रमाणे सांगून व जाण्याची अनुज्ञा देऊन तो महाविचारी नृप-
श्रेष्ठ दशरथराजा आपल्या अंतःपुरामध्ये प्रविष्ट झाला २३. नंतर “ मी पुत्रप्राप्ती-
करितां अश्वमेध याग करणार आहे. ह्यास्तव, तुझी यज्ञदीक्षा व्या ” असें आपल्या
प्रिय पत्नींना त्या दशरथराजाने सांगितले २४. तेव्हां आधीच उत्तम कांतीने युक्त
असलेल्या त्या स्त्रियांची मुखकमले त्या अत्यंत प्रिय भाषणाच्या बोमाने शीत काल संप-
ल्यानंतर प्रफुल्लित होणाऱ्या वद्याप्रमाणे शोभू लागली २५. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्र-
णीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडापिकां आठवा सर्ग समाप्त झाला ॥८॥

“ पुराणामध्ये मी श्रवण केलेला तो पुरातन इतिहास आपण श्रवण करा १. हा इति-
हास ऋत्विजांनी सांगितलेला मी पूर्वी श्रवण केला आहे २. हे राजा भगवान् सन-
त्कुमार मुनींनी ऋषींचे संविध तुर्या पुत्रप्राप्तीविषयी भविष्यद्विषयक कथा पूर्वीच सांगून
देविली आहे ३. (सनत्कुमार सांगतात) काश्यपाचा पुत्र विभाण्डक झणून पसिद्ध
आहे. त्याला ऋष्यशृङ्ग या जंगलाने प्रसिद्ध अशा एक पुत्र होईल ४. तो जन्मापासून
वनांत वाढणारा असल्यामुळे वनामध्ये नित्य संचार करील आणि विप्रश्रेष्ठ मुनि

[सर्वः ९]

महाराष्ट्रात्सर्वसमेतम् ।

२७

भवति महात्मनः । लोकेषु प्रथितं राजन्विवेच्य कथितं महा ६ कथितं सर्व-
मानस्य कालः समभिवर्तत । अत्रिं शुश्रूषमाणस्य पितरं च कथयितुम् ७
वत्सस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् । अङ्केषु प्रथितो राजा मयिभक्ति
महाबलः ८ तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणः । अन्धबुद्धिः
सुधोरा वै सर्वलोकभयावहा ९ अनावृत्त्यां तु वृत्तायां राजा दुःसहस्र-
न्वितः । ब्राह्मणाऋतुतसंवृद्धान्ममानीय प्रवक्ष्यति १० भवन्तः धृतकर्माण्यो
लोकचारित्र्यवेदिनः । समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ११ इत्यु-
क्तास्ते ततो राजा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः । वक्ष्यन्ति ते महीपालं कस्य
वेदपारंगतः १२ विभाण्डकमुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय । आनाम्य तु मही-
पालं ऋण्यशृङ्गं मुसक्ततम् १३ विभाण्डकमुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारंगम् ।
प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः १४ तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा
चिन्तां प्रपश्यते । केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् १५ ततो
नित्यं पित्याच्या अनुरोधान्नं वर्तनं करणार असत्यामुळे (व “ येथून तु कोठेही नाऊ
नकोस ” अशी पित्याची त्याला आज्ञा होणार असल्यामुळे वनावीचून) तो दुसरे कोहीही
जाणणार नाही ५. (अजिनादिधारणरूप मुख्य आणि ऋतुकाली सीमनरूप गौण
असे) दोन्ही प्रकारचे ब्रह्मचर्य त्या महात्म्या ऋण्यशृंग मुनींचे लोकांमध्ये प्रसिद्ध
होईल आणि, हे राजा, ब्राह्मण त्या ब्रह्मचर्याची नित्य प्रशंसा करतील ६. ह्याप्रमाणे
अग्नि व वशस्वी पिता यांची शुश्रूषा करून असणाऱ्या त्या ऋण्यशृंग मुनीचा बराच
काल जाईल ७. असो. ह्या ऋण्यशृंग मुनीच्याच वेळी अंगवेशाप्रमाणे रोमपाद हावून एक
प्रतापी व महाबलाढ्य असा राजा प्रसिद्धीस येईल ८ आणि त्या राजाच्या हातून
होणाऱ्या धर्मातिक्रमणामुळे सर्व लोकांना भयावह, दुःसह व अत्यंत घोर असे अवर्षण
पडेल ९ अशाप्रकारे अवर्षण पडले असता राजा दुःखी होईल आणि ज्ञानकुक्ष मज्ज-
नांना बोलावून आणून “ आपण लोकव्यवहारज्ञ असल्यामुळे वा अनावृत्तीला कारणी
भूत असे जे माझे पापकर्म असेल ते आपण जाणतच आहात, करितां, त्या माझ्या
पातकाची निश्कृति होईल अशा रीतीने आपण मला अनुष्ठान करण्यास सांगा ” असे
त्यांना ह्मणेल १०, ११ व राजाने असे सांगितले असता ते सर्व भेद्य व वेदपारंगत ब्राह्मण
त्या भूपालाला सांगतील की १२ “ हे राजा, सर्व उपायांनी विभंडकपुत्राला इतके
आण्य आणि, हे भूपाला नृपा, अत्यंत सत्कारपूर्वक त्या ऋण्यशृंगनामक विभंडकमुतं
वेदपारंगत ब्राह्मणाला आणवून अतिशय प्रसन्न मनाने आपली कन्या झाला स्वच्छ व पण-
विधि अर्पण कर ” १३, १४. ह्याप्रमाणे त्या ब्राह्मणांचे वचन श्रवण केल्यावर त्या

राजा विनिश्चित् सह मन्त्रिभिरान्ववाच । पुरोहितममात्स्याञ्च प्रेषयिष्यति
सत्कृताम् १६ ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथितावनताननाः । न गच्छेम ऋषे-
र्भिता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् १७ वक्षन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायाञ्च
ताम्बमाच । आनेष्यामो वयं विप्रं न च दाषो भविष्यति १८ एवमङ्गा-
धिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः । आनीतोवर्षयेद्भवः शान्ता चास्मै प्रदीयते १९
ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधाम्यनि । सन्तकुमारकथितमेताव-
द्याहर्तं मया २० अथ ह्यहो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत । यथर्ष्यशृङ्ग-
स्त्वानीतो येनोपायेन सोच्यताम् २१ [३४०] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे
वाल्मीकीयं आदिकाव्यं बालकाण्डं नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राजा प्रोवाचेदं वचस्तदा । यथर्ष्यशृङ्गस्त्वानीतो
येनोपायेन मन्त्रिभिः ॥ तन्म निगदितं सर्वं शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥

जितेन्द्रिय ऋष्यशृङ्गमुनीला कोणत्या उपायानं वेधे आणयं शक्य आहे ” असे तो राजा
चितन करू लागेल १५ आणि नंतर मंत्र्यांसह वर्तमान पक्षा निश्चय करून त्या मुनीला
आणण्याकरितां पुरोहित व अमात्य ह्यांना तो सत्कारपूर्वक पाठवून देईल १६. परंतु,
राजाचें भाषण श्रवण केल्यावर ते आमात्यप्रभृति पंचाईतीत पडून आपल्या माना
खालती चालतील आणि विभांडक मुनीला भीत असल्यामुळे “ आह्मी तिकडे जाणार
नाहीं ” असे सांगून ती आज्ञा न पाळण्याबद्दल राजाचें मन वळवूं लागतील १७.
ऋष्यशृङ्ग मुनीला आणण्याविषयी शक्य उपाय कोणते आहेत ह्याचा विचार करून
ते शक्य उपाय ते अमात्यप्रभृति राजाला सांगतील आणि—ह्या उपायांनीं आह्मी
त्या विशाला वेधे आणूं; ह्यांत चूक होणार नाही—असे राजाला खणतील ” १८.
ह्याप्रमाणे अंगदेशाधिपति रोमपाद राजाने गणिकांकडून त्या ऋषिपुत्राला आण-
विलें असतां पर्जन्य वृष्टि झाली आहे आणि रोमपाद राजाने त्या ऋष्यशृङ्ग मुनीला
आपली शांतानामक कन्याही अर्पण केली आहे १९. आतां, तो जामाता ऋष्यशृङ्ग
तुला पुत्र प्राप्त होण्याची तजवीज करील. असो. ह्याप्रमाणे सन्तकुमार मुनींनीं ऋषींचें
संनिध तुरुष्या पुत्रप्राप्तिविषयी सांगून ठेविलेलें भविष्य मीं तुला कथन केलें आहे २०.
ह्याप्रकारे सुमन्त्रनामक मंत्र्यानें सांगितलें असतां दशरथराजा आनंदित झाला आणि
“ जो उपाय योजून ऋष्यशृङ्ग मुनीला रोमपाद राजाने आणिलें त्याविषयीची हकीगत
मला सांग ” खणून त्याला खणाला २१. ह्याप्रमाणे महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रा-
मायणसंहक आदिकाव्यांतील बालकांडांपैकी नववा सर्ग समाप्त झाला ॥ ९ ॥

ह्याप्रकारे दशरथराजाने सांगितलें असतां सुमन्त्र मंत्री खणाला “ रोमपादराजाच्या

[सर्गः १०]

बहाराहूनात्यर्थमेतद् ।

३३

रोमपादमुवाचेदं सः सामात्यः पुरोहितः । उपायो निरपायोयमस्माभिरभि-
चिन्तितः २ * ऋष्यशृङ्गो वनचरस्तपःस्वाध्यायमंगुलः । अनभिज्ञस्तु
नारीणां विषयाणां सुस्तस्य च ३ इन्द्रियार्थैरभिमतैर्नरचितप्रसाथिभिः ।
पुरमानायपिण्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ४ गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूप-
वत्यः स्वलंकृताः । प्रलोभ्य विविधोपायैरान्वयन्तीह सत्कृताः ५ धृत्वा
तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् । पुरोहितो मन्त्रिणश्च तदा चक्रुश्च
ते तथा ६ वारमूल्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविविशुर्महत् । आश्रमस्यावि-
दुग्मिन्मन्यतं कुर्वन्ति दर्शने ७ ऋषेः पुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ।
पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ८ न तेन जन्मप्रभृति इह-
पूर्वं तपस्विना । स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सत्त्वं नहाराहूजम् ९ ततः कदा-
चिन्नंदशमाजगाम गृहच्छया । विभाण्डकमुदन्तत्र ताश्चापश्यद्वराहूनाः १०

मन्त्र्यांनीं ऋष्यशृंगमुनि कसा व कोणत्या उपायांनीं आणिला हें सर्व मीं सांगितलें
असतां तूं मन्त्र्यांसहवर्तमान श्रवण कर १. अमात्यांसहवर्तमान पुरोहित रोमपादराजाला
झणाला " हा निर्दोष उपाय आही मनामध्ये आणिला आहे २. तप व वेदाध्ययन
झांनीं युक्त असलेला ऋष्यशृंगमुनि केवल वनामध्ये संचार करणारा असल्यामुळे स्त्रीसं-
बंधीं शब्दादि विषय आणि सुख त्यांची त्याला कांहींएक माहिती नाही ३. हाक-
रितां, पुरुषाच्या अंतःकरणाला मोह पाडणारे असे जे प्राणिमात्राला प्रिय असलेले
विषय त्यांच्या योगाने आही त्याला नगरामध्ये आणवूं. हास्तव, आही सांगतो तें कर-
ण्याचा सत्वर यत्न होऊं द्या ४. उत्तम उत्तम भलंकार घातलेल्या सुंदर सुंदर वेश्या
त्या ठिकाणीं जाऊं द्या. कारण, त्यांना सत्कारपूर्वक तिकडे पाठविलें असतां तानाप्रकारच्या
उपायांनीं त्यांचे ठिकाणीं लोभ उत्पन्न करून त्या त्या मनीला येथें घेऊन येतील " ५.
ह्याप्रमाणे पुरोहिताचे भाषण श्रवण केल्यावर " ठीक आहे " झणून राजाने त्याला
प्रत्युत्तर दिलें असतां पुरोहित व मंत्री त्यांनीं राजाच्या अनुज्ञेप्रमाणे केले ६. तदनंतर
मन्त्र्यांचे झणणे ऐकून घेऊन मुख्य मुख्य वेश्या त्या महावनामध्ये प्रविष्ट झाल्या आणि
त्या ह्या शेजारच्या वनामध्ये विभांडकमुनीच्या आश्रमाचे संनिध उभ्या राहून त्या
आश्रमामध्ये नित्य वास्तव्य करित असलेल्या त्या ज्ञानी ऋषिपुत्राचे दर्शन घेण्यावि-
षयीं यत्न करूं लागल्या. परंतु, पित्याच्या लालनादिकामळे नित्य संतुष्ट असलेला तो
ऋषिपुत्र ऋष्यशृंग आश्रमांतून बाहेर आला नाही ७, ८. स्त्री, पित्यावाचून इतर पुरुष आणि
नमरांत व राहतां असणारे इतर प्राणी ह्यांपैकी त्या तपस्वी ऋषिपुत्राने जन्मापासून कांहींच
अवलोकन केलेलें नव्हतें ९. असो, असें होतां होतां ज्या ठिकाणीं त्या वेश्या होत्या

४० महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बालकाण्डम् ।]

ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरम् । ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचन-
मब्रुवन् ११ कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मज्ञातुमिच्छामहे वयम् । एकस्त्वं विजने
दूरं वने चरसि शंस नः १२ अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ।
हार्दानरुच मतिर्जाता आरुणातुं पितरं स्वकम् १३ पिता विभाण्डकोऽस्माकं
तस्याहं सुत आरमः । ऋण्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि १४ इहा-
श्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः । करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्व-
कम् १५ ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वा मां मतिरास वै । तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः
सर्वास्ततोऽङ्गनाः १६ गतानां तु ततः पूजामृषिपुत्रश्चकार ह । इदमर्थमिदं
पापमिदं मूलं फलं च नः १७ प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ।
ऋषेर्भीनाश्च शीघ्रं तु गमनाय मतिं दधुः १८ अस्माकमपि मुख्यानि

त्या ठिकाणीं एकदा तो विभांडकमुनींचा पुत्र ऋण्यशृंग सहज आला आणि तेथे
त्याने त्या उत्कृष्ट स्त्रिया अवलोकन केल्या १०. तेव्हा आश्चर्यकारक वेष धारण
करून मधुर स्वराचे गायन करीत असलेल्या त्या सर्व तरुण वेश्या ऋषिपुत्रासमीप
गेल्या आणि “ तू कोण ? काय करीत असतोस ? आणि एकदा असतांना
ग्रामापासून दूर असलेल्या ह्या निर्जन वनामध्ये तू कशाकरिता संचार करीत आहेस ?
हे जाणण्याची आमची इच्छा आहे. ह्यास्तव, हे ब्रह्मन्, ते तू आखाता फथन
कर ” असे त्याला विचारू लागल्या ११, १२. पूर्वी अशा प्रकारच्या स्त्रिया वनामध्ये
त्याच्या दृष्टांतरीस आल्या नव्हत्या आणि त्या स्त्रियांनीही मोहक रूपे धारण केलेली
होती. झणून त्यांचे ठिकाणी त्या ऋषिपुत्राचे प्रेम उत्पन्न झाले आणि त्यामुळे आपला
पिता कोण हे त्यांना सांगण्याची त्याला इच्छा झाली असता तो झणाला १३ आमचा
पिता विभांडक असून त्याचा मी आरस पुत्र आहे व ऋण्यशृंग हे माझे नांव आणि
तपोरूप कर्म पृथ्वीमध्ये प्रसिद्ध आहे १४. हे शुभदर्शनी जनहो, येथे समीपच आमचा
आश्रम आहे. करितां, तुम्हा सर्वांचे मी ह्या ठिकाणी वधाविधि पूजन करितां ” १५.
ह्याप्रमाणे ऋषिपुत्राचे झणणे ऐकून येतल्यावर तो आश्रम अवलोकन करण्याविषयी त्या
सर्वांनाच इच्छा झाली आणि तेथून त्या सर्व स्त्रिया तो आश्रम अवलोकन करण्या-
करितां चालल्या झाल्या १६. नंतर त्या आश्रमाला गेल्या असतां “ हे अर्थ, हे पाद्य
आणि ही आमची फळेमुळे तुम्ही स्वीकारा ” असे झणून ऋषिपुत्राने त्यांचे पूजन
केले १७. तेव्हा मोठ्या उत्सुकतेने त्या पूजेचा सर्व स्त्रियांनी स्वीकार केला आणि
विभांडक मुनींना भीत असल्यामुळे तेथून सत्वर गमन करण्याचे मनोमध्ये जाणून त्या
झणाल्या १८ “ हे दिज, आमचे पाशीही ही उत्तम फळे आहेत. त्यांचा, हे विषा,

कलांनीयानि हे हिज । मृदाण चिच भाद्रं ते मज्जवन्ध च या निरघ ११
ततन्तास्तं समीलिङ्गच सर्वा हर्षमयन्विताः । मांश्चाप्यदुस्तस्यै मज्जवन्ध
विविधाङ्गुमान् २० तानि चास्वाथ तेजस्वी कलानीति स्म मज्जते ।
अनास्वादितपूर्वाणि वनं नित्यनिवासिनाम् २१ आशुच्छ च तदा विमं
व्रतचर्या निवेद्य च । गच्छन्ति म्यापदेराचा भीतास्तस्व पितुः शिषेः २२
गतासु तामु मर्वासु काश्यपस्थात्मजो हिजः । अस्वस्थहृदयभासीदुः-
साच परिर्यते २३ ततोपर्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् । विभाण्ड-
कमुतः श्रीमाम्मनसाचिन्तयन्मुहुः २४ मनोज्ञा यज ता हृदा वारमुत्थाः
स्वलंकृताः । इत्येव च ततो विप्रमायान्तं हृदमानसाः २५ उपसृत्य ततः
सर्वास्तास्तमृचुरिदं वचः । एषाश्रमपदं सौम्य अस्माकमिति चाब्रुव २६
चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च । तत्राप्येव विशेषेण विधिर्हि
भविता भुवम् २७ श्रुत्वा तु वचनं तामां सर्वासां हृदयंगमम् । गमनाय

तुं स्वीकार कर आणि दिलेच न करितां तुं तीं भक्षण कर; क्षणजे तुहें कल्याण
होईल १९. ह्याप्रमाणे सांगितल्यानंतर हर्षयुक्त झालेल्या सर्व वेश्यांनी त्याला आलिंगन
दिले आणि मादक व इतरही नावापकारचे शुभ भक्ष्य पदार्थ त्याला अर्पण केले २०.
तेव्हा त्यांनी दिलेली तीं फळे भक्षण केल्यावर वनामध्ये नित्य वास्तव्य करणाऱ्यांनी पूर्वी
या फलांचा कधीही आस्वाद घेतलेला नाही असे त्या तेजस्वी ऋष्यशृंगमनीला वाटले २१.
ज्ञानंतर त्या ऋष्यशृंगाचा निरोप घेऊन त्याच्या पित्याला भीत असलेल्या त्या
स्त्रियांनी “ आझाला काही व्रत कर्तव्य आहे ” असे त्याला (सोडेंच) सांगितले
आणि त्या शिष्याने त्या तेषून निघून येत्या २२. ह्याप्रमाणे त्या सर्व स्त्रिया निघून
येत्या असता त्या काश्यपपुत्र द्वित्र ऋष्यशृंगाचे अंतःकरण अस्वस्थ झाले आणि दुःखा-
मुळे तो इकडे तिकडे केल्या घातुं लागला २३. तदनंतर तो वैभवशाली व वीर्यवान्
विभांडकपुत्र ऋष्यशृंग वारंवार मनामध्ये त्या स्त्रियांविषयी चिंतन करित करित हुसत्या
दिवशीं त्या ठिकाणी आला असतां २४ त्या उत्कृष्ट व मनोहर वेश्या उत्तम प्रकारे
भूषित झालेल्या त्या ठिकाणी त्याच्या दृष्टीस पडल्या. तो विप्र ऋष्यशृंग इकडे येत
आहे असे आढळून आल्याबरोबर त्या स्त्रियांच्या अंतःकरणाला आनंद झाला २५.
आणि बबळ जाऊन त्या सर्व त्याला क्षणाल्या “ हे सौम्या, तूं आश्रमाच्या आश्रमाला
चल २६. अरे, या ठिकाणी बरी मुळे व फळे पुष्कळ असलीं तरी त्या आमच्या
आश्रमांत तर हा प्रकार नित्यच अधिक होईल. (सारांश, ह्या ठिकाणापेक्षां आमच्या
आश्रमामध्ये तुला अधिक फळे व मुळे मिळतील) ” २७. ह्याप्रमाणे अंतःकरणाचा

મર્તિ ચક્રં તે ચ નિન્યુસ્તથા સ્ત્રિયઃ ૨૮ તત્ર ચાનીયમાને તુ વિપ્ર તસ્મિન્-
 સ્વહાત્મનિ । ચવર્ષ મહત્તા દેવો જગત્પ્રહ્લાદયન્તયા ૨૯ વર્ષેર્ણવાગતં વિપ્રં
 તાપસ્યં ચ નરાધિપઃ । પ્રત્યુદ્યમ મુનિં પ્રાહ શિરસા ચ મહીં ગતઃ ૩૦
 અર્ધ ચ પ્રદદૌ તસ્મૈ ન્યાયતઃ મુમમાદ્રિતઃ । વંજ પ્રસાદં વિપ્રન્દ્રામ્બા
 વિપ્રં મંચુરાવિશેત્ ૩૧ અન્તઃપુરં પ્રવેશાસ્મૈ કન્યાં દત્વા યથાવિધિ ।
 શાન્તો શાન્તેન મનસા રાજા હર્ષમવાપ મઃ ૩૨ एवं स न्यवसन्नत्र सर्व-
 कामैः संपूजितः । ऋष्यशृङ्गं महातजाः शान्तथा मह भार्यया ३३ इत्यार्षे
 श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः [३७३]

ભૂય એવ હિ રાજેન્દ્ર શૃણુ મે વચનં હિતમ્ । યથા મ દેવપ્રવરઃ કથ-
 ચામામ બુદ્ધિમાન ૧ । ઇત્યાકૃર્ણાં કુલં જાતો મવિષ્યતિ મુધાર્મિકઃ । નામ્ના
 દશરથો રાજા શ્રીમાન્મત્યપ્રતિશ્રવઃ ૨ અહ્નરાજેન મસ્યં ચ તસ્ય રાજો
 મવિષ્યતિ । કન્યા ચામ્ય મહાભાગા શાન્તા નામ મવિષ્યતિ ૩ પુત્રસ્ત્વ-

રત્નજારે ત્વાંને ભાષણ શ્રવણ કરુન ત્યા વિપ્રાનેહી ત્વાંચ્યાવગેચર જાણ્યાચે મનામધ્યે
 આગિલે વ ત્યાચ્યા ઇચ્છેપ્રમાણે ત્યા સ્ત્રિયાહી ત્યાલા તિકંદે ધેરુન મેન્વા ૨૮ આગિ
 અંગદેશકંદે ત્યા સ્ત્રિયા ત્યા મહાત્મ્યા વિપ્રાલા આણું લાગન્યા અસતાં એકદમ પર્જન્ય-
 વૃષ્ટિ હોઝન ગમતાલા આનંદ શાલા ૨૯. ઇકંદે પર્જન્યવૃષ્ટિ વગેચર ધેરુન આલંલ્યા
 ત્યા વિપ્રાલા તો (અંગદેશાધિપતિ રોમપાદ) રાજા નમ્ર હોઝન સામોરા શેલા આગિ નંતર
 ત્યાને ત્યાલા સાદાંગ નમસ્કાર ધાતલા ૩૦. ઇતંકેચ નય્કે પરંત, અગદીં સ્વસ્થચિત્ત
 હોઝન ત્યાને ત્વાંને યથાવિધિ પૂજન કેલેં આગિ વિષ્કોષ હોઝ નયે એવહી કૃપા
 વ્હાવી ” અસેં ત્યા શ્રેષ્ઠવિપાવાશીં ત્યાને માગણે માગિતલેં ૩૧. તદનંતર ત્યાલા અંતઃ-
 પુરાંત નેરુન સ્વસ્થાંતઃકરણપૂર્વક રાજાને આપલી શાંતા કન્યા યથાવિધિ અર્પણ કેલી
 આગિ ત્યામુલેં ત્યા રાજાલા આનંદ શાલા ૩૨. અસો, હામપમાણેં સર્વે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ
 કરુન ઉત્તમ પ્રકારે માનમાન્યતેનેં રાહત અસલેલા તો મહાતેજસ્વી ઋષ્યશૃંગ શાંતાના-
 મક ભાર્યેસહવર્તમાન ત્યા ટિકાણીં રાહિલા ૩૩. હામપમાણેં મહામુનિવાલ્મીકિપ્રણીત
 શ્રીમદ્રામાયણસંજ્ઞક આદિકાવ્યાર્તિલિ બાલકાંડાપૈકીં દહાવા સર્ગ સમાપ્ત શાલા ॥૧૦॥

હે રાજાધિરાજ દશરથા, ત્યા બુદ્ધિમાન્ સુરશ્રેષ્ઠસનત્કુમારાનીં જે કપન કેલેં તેં હિત-
 કાર્તેક ભાષણ માહ્યાવાસૂન તું પુનરપિ શ્રવણ કર ૧. (સનત્કુમાર જણાલેઃ—) ઇત્યા-
 કુંબંજાંચા કુલામધ્યે અત્યંત ધાર્મિક, વૈભવશાલી આગિ સત્યપ્રતિજ્ઞા અસા દશરથ
 જણૂન રાજા ઉત્પન્ન હોઈલ ૨ વ ત્યા દશરથાચેં અંગરાજાંશીં સત્ત્વ હોઈલ. અંગ-
 રાજાંશીં શાંતા જણૂન એક મહાભાગ્યવતી કન્યા હોઈલ ૩ આગિ રોમપાદ જણૂન

[सर्गः ११]

महाराष्ट्रतात्पर्यमेतत् ।

४६

कुन्धराक्षस्तु रोमपाद इति श्रुतः । तं स राजा दशरथो गमिष्यति
महावशाः ४ अनपत्योऽस्मि धर्मात्मञ्जाम्भाभर्ता मम कतुम् । आहरेत्
त्वयाज्ञमः संतानार्थं कुलस्य च ५ श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मयात्मा च
विचिन्त्य च । प्रशस्वते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारिवात्मदात्र ६ प्रतिक्रिया च
तं विप्रं स राजा विगतज्वरः । आहरिष्यति तं यज्ञं प्रकृतेनाभ्यर्चयन्ना ७
तं च राजा दशरथो यशस्कामः कृताञ्जलिः । कृष्णशृङ्गं द्विजमेतं
वरयिष्यति धर्मवित् ८ यज्ञार्थं प्रमवार्यं च स्वर्गार्थं च नरेभ्यः ।
लभते च म तं कामं द्विजमुग्राद्विशांपतिः ९ पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति
पत्न्यारोमितविक्रमाः । वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वभूतेषु विश्रुताः १० एवं स
देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् । सनत्कुमारो भगवाण्पुरा देवयुगे प्रभुः ११
स त्वं पुरुषशार्दूल समानय सुमन्त्रतम । स्वयमेव महाराज गत्वा सप्त-
लबाहनः १२ सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोभवत् । अनुमान्य
वसिष्ठं च स्रुतवाक्यं निशाम्य च १३ मान्तःपुरः महामात्यः प्रययौ यत्र

प्रसिद्ध अशा एक पुत्रहीन त्याला होईल. त्या अंगराजाकडे महाकीर्तिमान् दशरथ-
राजा जाईल आणि ४ "हे धर्मात्म्या अंगराजा, मी निपुत्रिक आहे; हास्तव, शांतच्या
भत्याने माझ्या कलाच्या संतानाकरितां तुझ्या अनुज्ञेने माझ्या यज्ञाचे अनुष्ठान करावे "

(असे त्याला झणेल) ५. ह्याप्रमाणे दशरथराजाचे बोलणे ऐकून घेऊन व त्याविषयी
मनामध्यें विचार करून विचारी अंगराजा शांतच्या पुत्रवान् भर्त्याला त्याचे स्वाधीन
करील ६. नंतर त्याचा स्वीकार करून तो दशरथराजा निश्चित होईल आणि
प्रसन्न मनाने तो पुत्रकामेष्टिरूप याग करील ७. प्रथमतः तो कीर्तीची इच्छा करण्यास
धर्मज्ञ दशरथराजा हात जोडून संतान आणि स्वर्ग ह्यांची प्राप्ति व्हावी ह्मणून
पुत्रकामेष्टिरूप यज्ञ करण्याविषयी त्या द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला अध्वर्यु झणून करील आणि
तदनंतर त्या द्विजश्रेष्ठाच्या योगानें त्या प्रजाधिपति दशरथराजाचा तो मनोरथ
सिद्धीस जाईल ८, ९. सारांश, (तो पुत्रकामेष्टिरूप यज्ञ केल्यानंतर) सर्व प्राण्यां-
मध्ये विस्वात व वंशाची अविच्छिन्नता कायम राखणारे असे अवलपरराकमी चार
पुत्र त्या दशरथाला होतील १०. ह्याप्रमाणे पूर्वीच्या सत्ययुगामध्ये भगवान् सुरश्रेष्ठ
सनत्कुमार प्रभूंनीं हा वृत्तान्त कथन करून ठेविलेला आहे ११. करितां, हे पुरुषशेठा महा-
राजा, तो तूं सैन्य व वाहनें ह्यांसह वर्तमान स्वतः जा आणि उत्कृष्ट सत्कारपूर्वक त्या
ऋष्यशृंग मुनीला घेऊन ये १२. हे सुमंत्रनामक मंत्र्यार्थे माघध्व अवण करून दशरथ
आनंदित झाला आणि वसिष्ठाना तें त्या स्रुतवाक्यीय मंत्र्याचें झणणें कळवून व ऋष्य-

तं द्विजः । जनानि मरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः १४ अमिषक्रीड
तं देशं यत्र वै मुनिपूङ्गवः । आस्ताद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगतम् १५
ऋषिपुत्रं ददर्शायां दीप्यमानमिषानलम् । ततो राजा यक्षाम्बायं पूजां
चक्रे विशेषतः १६ सस्वित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना । रोमपा-
देन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते १७ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपू-
जयत् । एवं सुसक्ततस्तेन सहोपित्वा नरर्षभः १८ समाद्यदिवसान् राजा
राजानमिदमब्रवीत् । शान्ता तव सुता राजन्सह भर्मा विशोपते १९
मदीयं नमरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् । तथ्यति राजा मंश्रुत्य गमनं
तस्य धीमतः २० उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया । ऋषिपुत्रः
प्रतिश्रुत्य तथैवाह वृषं तदा २१ स वृषेणाभ्वनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ।
तावण्याभ्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा २२ ननन्दतुर्दशरथो
रोमपादश्च धीर्यवान् । ततः सुहृदमापृच्छञ्च प्रस्थितो रघुनन्दनः २३

शृंग मुनीला आपण्याविषयी त्यांची अनुमति घेऊन १३ अंतःपुर आणि अमात्य ह्यां-
सहवर्तमान निकडे तो द्विज होता निकडे आपणाकरिता निघाला व वनं आणि
नद्या ह्यांचे हळूहळू उल्लघन करून १४ जेथे तो मुनिश्रेष्ठ ऋष्यशृंग होता त्या रोम-
पाद राजाच्या राष्ट्रामध्ये गेला आणि त्या प्रदेशाला गेल्यावर अग्नीप्रमाणे दीप्यमान
असा तो द्विजश्रेष्ठ ऋषिपुत्र रोमपादराजाचे समीप असलेला त्याने अवलोकन केला.
तदनंतर, त्या अंगराजाशी मैत्री असल्यामुळे प्रसन्न मनाने दशरथ राजाने त्याचे अत्या-
वरपूर्वक यथानिधि पूजन केले; तेव्हा, त्या बुद्धिमान् ऋषिपुत्राला रोमपादराजाने अस-
लेले आपले सख्य व संबंध हीं सांगितली असता त्या ऋषिपुत्राने त्याचा उल्लट
सत्कार केला. ह्याप्रमाणे अत्यंत मानमान्यतेने तो पुरुषश्रेष्ठ दशरथराजा त्या अंग-
राजासहवर्तमान सात आठ दिवस राहून “ हे राजा, हे प्रजापति, तुम्ही कन्या शांता
भर्तासहवर्तमान १५, १६, १७, १८, १९, याच्या नगराला येऊ वे; माझे मोठे कार्य
उपस्थित झाले आहे ” असे अंगराजाला झणाला. तेव्हा, त्या बुद्धिमान् ऋषिपुत्राच्या
गमनाविषयी दशरथाला वचन घेऊन त्या रोमपादराजाने २० “ तूं भार्येसहवर्तमान (दशर-
थराजाच्या दरोवर) जा ” असे त्या विप्राला सांगितले असता ऋषिपुत्रानेही ते घेऊन घेत-
ल्यावर “ ठीक आहे ” झणून राजाला सांगितले २१ आणि राजाने अनुज्ञा विल्ला-
वर तो भार्येसहवर्तमान दशरथदरोवर जाण्याकरिता निघाला. त्यावेळी एकमेकांना
नमस्कार करून व स्नेहामुळे एकमेकांची कळकळून भेट घेऊन २२ धीर्यवान् रोमपाद
आणि दशरथ हे दोघही आनंदित झाले. तदनंतर, आपल्या सुहृदाचा निरोप घेऊन

[सर्गः ११]

महाराष्ट्रात्पर्यन्तमेतम् ।

४५

पौरैश्च प्रेषयामास कृतान्चै भीष्मसामिभिः । कियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव
स्वलंकृतम् २४ धूपितं सिक्कमंयुक्तं पताकाभिरलंकृतम् । ततः मङ्गलाः
पौरास्ते कृत्वा राजानमागतम् २५ तथा चक्रुश्च तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं
तदा । ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह २६ शङ्खद्वन्द्वभिर्निर्हायैः
पुरस्कृत्वा द्विजर्षभम् । ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा वै नागरा द्विजम् २७
प्रवेशमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणन्द्रकर्मणा । यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण
काश्वपम् २८ अन्तःपुरं प्रवेश्येनं पूजां कृत्वा च शाश्वतः । कृतकृत्यं तदा-
त्मानं मेने तस्योपवाहनात् २९ अन्तःपुराणि सर्वाणि शास्तां दृष्ट्वा तस्या-
गतम् । सह मर्जा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमम् ३० पुण्यमाना तु
ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः । उवाच तत्र सुखिता कंचित्कालं मह-
द्विजा ३१ [४०४] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये
बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रघुनन्दन दशरथराजा निचाला २३ आणि " सर्व नगर सत्वर सुशोभित करा, जिकडे
तिकडे धूप लावा, सडा डाकून शाडून काढा आणि पताकांनीं तें अलंकृत करा "

असा निरोप सांगून सत्वर गमन करणारे दूत त्यानें नगरवासी जनांकडे पाठवून विले.
तदनंतर, (राजाचा निरोप कळल्यावर) ते सर्व नगरवासी लोक दशरथ राजा (ऋष्य-
शृंगाला घेऊन आला आहे असें ऐकित्याबरोबर आनंदित झाले २४, २५ व राजाच्या
निरोपप्रमाणें ते सर्व त्यांनीं केलें. नंतर शंख, वृंदभि इत्यादि वाद्यांच्या घोषांसह वर्त-
मान द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला पुढें घालून दशरथराजा आपल्या सुशोभित केलेल्या
नगरामध्ये प्रविष्ट झाला. तदनंतर, देवराज इंद्र वामनाला स्वर्गामध्ये घेऊन येत आहे
असें अवलोकन केल्याबरोबर ज्याप्रमाणें स्वर्गवासी देव आनंदित झाले होते त्याप्रमाणें
इंद्रतुल्य दशरथराजा, सत्कारपूर्वक ऋष्यशृंगनामक द्विजाला नगरामध्ये घेऊन येत आहे
असें अवलोकन करून सर्व नगरवासी जन आनंदित झाले २६, २७, २८. नंतर ऋष्यशृं-
गाला अंतःपुरांत नेऊन त्याचें यथाशास्त्र पूजन केल्यावर दशरथराजानें त्या ऋषिपुत्र ऋ-
ष्यशृंगाला स्वतःचें संनिध आणि ल्याबद्दल आपणांला कृतकृत्य मानिलें २९. असो. विशाल
नेत्रांनीं युक्त असलेली शांता त्याप्रमाणें भर्त्यासह वर्तमान आनंदानें आल्याचें अवलो-
कन करून दशरथराजाच्या सर्व अंतःपुरांतील स्त्रियांना आनंद झाला ३० आणि
स्त्रियांकडून व विशेषतः राजाकडून निचा आदरसत्कार होत आहे अशी ती शांता आपल्या
भर्त्यासह वर्तमान कांहीं दिवसपर्यंत त्याठिकाणीं सुखानें राहिली ३१. त्याप्रमाणें
श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकांडावरीं अकरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ ११ ॥

४६ महाभुनिवाल्मीकिप्रणीतं राजावणम् । [वासुकाण्डम् ।]

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्मुमनाहरे । वसन्ते भयानुप्राप्ते राज्ञो यद्वृ-
मनोधवत् । ततः प्रणम्य शिरसा तं विप्रं देवचर्जिनम् । ब्रह्माय वरदा-
मास संतानार्थं कुलस्य च २ तथेति च म राजानमुवाच वसुधाधिपम् ।
संभाराः संश्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ३ सरय्वाम्बान्तरे तीरे वस-
भूमिर्विधीयताम् । ततोऽर्वाभूषो वाक्यं ब्राह्मणान्वेदपारगात् ४ सुमन्त्रा-
वाह्यं क्षिप्रमुत्तिजो ब्रह्मवादिनः । सुयज्ञं वामदेवं च जाबालिमथ काश्य-
पम् ५ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजमनमाः । ततः सुमन्त्रस्त्वरितं
गत्वा त्वरितविक्रमः ६ समानयत्स तान्सर्वानिममस्तान्वेदपारगात् ७ तान्पू-
जयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ७ धर्मार्थमहितं युक्तं श्लक्ष्णं वच-
नमब्रवीत् । मम तात्प्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ८ पुत्रार्थं ह्य-
मेधेन यक्षयामीति मतिर्मम । तद्वहं यमुमिच्छामि हयमेधेन कर्मणा ९
ऋषिपुत्रप्रभावेण कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् । ततः माध्विति तद्वाक्यं

हा गोपीला वरेच दिवस झाल्यानंतर एकदा अत्यंत मनोहर असा वसंतसमय प्राप्त झाला असता पुत्रकामेष्टिरूप याग करण्याचें दशरथ राजाच्या मनोमार्गें आलें व १ मनांत आल्यानंतर कुलसंतान व्हांवें एतदर्थ याग करण्याकरितां देवांसारख्या तेजस्वी असलेल्या त्या ऋष्यशृंग विनाला मन्त्रकांने प्रणाम करून याग शेंवयस देण्याविषयीं राजानें त्याची प्रार्थना केली असतां २ “ठीक आहे” असें सांगून तो त्या पुढीपति दशरथराजाला झणाला “यज्ञाच्या समशीची जुळवाजुळव करा, अश्व सोडा ३ आणि सरयूनदीचें उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार करा”. ह्याप्रमाणें ऋष्यशृंगानें सांगितल्यानंतर दशरथराजा सुमंत्रनामक मंत्र्याला झणाला “हे सुमंत्रा, वेदपारंगत ब्राह्मणांना ४ आणि वेदवेद्या ऋत्विजांना, सत्वर निमंत्रण कर. सारांश, सुषज्ञ, वामदेव, जाबालि, काश्यप ५, पुरोहित वसिष्ठ व इतरही श्रेष्ठ द्विज ह्यांना निमंत्रण कर”. ह्याप्रमाणें राजाची आज्ञा झाल्यानंतर शीघ्र गमन करणारा सुमंत्र त्वरित गेला ६ आणि त्या सर्व वेदपारंगत ब्राह्मणांना घेऊन आला. तेव्हां, त्यांचें पूजन करून धर्मात्म्या दशरथराजानें ७ धर्म व अर्थ ह्यांना अनुसरून असलेलें असें योग्य व स्पष्ट भाषण त्यांच्याशीं केलें. (त्या वसिष्ठप्रभृति ब्राह्मणांना तो दशरथराजा झणाला) “पुत्राकरितां काळजी करीत असलेल्या मला सुख होत नाहीं ८. ह्यास्तव, पुत्रप्राप्ति होण्याकरितां अश्वमेध याग करण्याचा माझा विचार आहे. तात्पर्य, अश्वमेधाचें अनुष्ठान करण्याची माझी इच्छा आहे ९ आणि ऋष्यशृंगनामक ऋषिपुत्राच्या प्रसादानें माझे मनोरथ पूर्ण होणार आहेत ” ह्याप्रमाणें राजानें भाषण केल्यानंतर वसिष्ठप्रभृति सर्व ब्राह्मणांनीं

जाह्निकाः प्रत्यपूजयन् १० समिष्टप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाश्चरन् ।
 ऋष्यशृङ्गपुरोमांश्च प्रवृत्तुर्नृपतिं तदा ११ संभाराः संज्ञियन्तां ते तुरगेभ्य
 विमुच्यताम् । सरस्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् १२ सर्वथा प्राप्य मे
 पुत्रांश्चतुरांमितविक्रमात् । यस्य ते धार्मिको बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता १३
 ततः प्रानांभवद्राजा भूत्वा तु द्विजभाषितम् । अमात्यान्महीद्राजा हर्षेणैवं
 शुभाक्षरम् १४ गुरुणां वचनाच्छीघ्रं संभाराः संज्ञियन्तु मे । समर्थाविधि-
 तश्चाश्वः मोषाध्यायो विमुच्यताम् १५ सरस्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधी-
 यताम् । शान्तयश्चाभिषेधस्तां यथाकल्पं यथाविधि १६ शक्यः कर्तुमयं यज्ञः
 सर्वेषां हि महीक्षिता । नापराधो भवत्कष्टो यद्यस्मिन्कृतुसत्तमे १७ छिद्रं
 हि युगयत्येतं विद्रोमो ब्रह्मगक्षमाः । विधिहीनस्य यज्ञस्य मघः कर्ता
 विनश्यति १८ तद्यथा विधिपूर्वमे कर्तुं स्य समाप्यते । तथा विधानं क्रियतां
 समर्थाः करणेष्विह १९ तथति च ननः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ।

“ उत्तम उत्तम ” ह्येते राजाच्या मखांतून निघालेल्या त्या भाषणाची प्रज्ञा केली.
 तदनंतर ऋष्यशृंगप्रभृति ऋत्विजांनी त्या राजाला प्रत्युत्तर केले १०, ११. (ते ह्याला
 अश्वमेध) “ यज्ञाच्या साहित्याचा जुळवाजुळव होऊं या व अश्व सोडून सरयूनदीचे
 उत्तर तीरीं यज्ञभूमि तयार होऊं या १२. ह राजा, ज्याअर्थी पुत्रप्राप्तीकरितां हा
 धार्मिक विचार तुझ्या मनामध्ये आला आहे त्याअर्थी तला अतुलपराक्रमी असे चार
 पुत्र निःसंशय प्राप्त होतील ” १३. ह्याप्रमाणे द्विजांचे भाषण श्रवण करून दशरथराजा
 संतुष्ट झाला आणि शुभ शब्दांनीं भरलेले असे हे भाषण अमात्यांशीं करूं लागला १४.
 (दशरथराजा ह्याला, हे अमान्य हो,) गुरुंनीं सांगितल्याप्रमाणे (अश्वमेधकृत्या)
 साहित्याची जुळवाजुळव करा. अश्व धरणाऱ्यांचा पराभव करण्यास समर्थ अशांच्या
 देखरेखीखाली व उपाध्याय वगैरे देखून अश्व सोडा १५, सरयू नदीचे उत्तर तीरीं
 यज्ञभूमि तयार करा आणि सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे (विघ्ननिवारणार्थ) शान्तिकर्मे
 यथाविधि होऊं या १६. अहो, सर्वगुणमंजरी जरी राजा झाला तरी त्याच्या हातून
 हा अश्वमेध याग शेंवटास जाणें शक्य आहे काय ? हा अश्व कृत्या अनुष्ठानामध्ये
 जर मोठासा प्रमाद नव झाला तर मात्र कदाचित् तो शेंवटास जाण्याचो संभव आहे १७.
 कारण, विद्वान् विद्वान् ब्रह्मराक्षस ह्या कर्तृमर्त्ये कोठें न्यून पडेल हें पहात असतात
 आणि त्यामुळे यज्ञानुष्ठान अविधि झालें असतां याग करणाऱ्यांचा तत्काल नाश होतो १८.
 ह्यास्तव, हा माझा याग यथाविधि शेंवटास जाईल अशा रितीनें तुझी वक्त करी; ह्या
 यज्ञाला अवश्य असलेली साधनें जुळविण्याविषयीं तुझीं समर्थ आहांत १९. ह्याप्रमाणे

पार्थिवम् तद्वाक्यं ब्रह्मज्ञानमकुर्वन् २० ततो द्विजस्तो चर्मज्ञमस्तु-
न्यार्थिर्वर्ममम् । अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगुर्व्याजतम् २१ गतामां तेषु
विशेषु मन्त्रिणस्तामराधिपः । विमर्जयित्वा स्वै र्देशं प्रविशेत् महा-
मतिः २२ [४२६] इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाण्डे
बालकाण्डे द्वाव्याः सर्गाः ॥ १२ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्वं संवत्सरोमवत् । प्रसवार्थं ततो बभूव हयमे-
धेन वीर्यवान् । अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च । अश्ववीत्य-
भितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् २ यज्ञो मे क्रियतां ब्रह्मन्वयोक्तं मुनि-
पुङ्गव । यथा न विज्ञाः क्रियन्ते यज्ञाङ्कुरु विधीयताम् ३ भवास्त्रिगुणः
पुङ्गवमहं गुरुश्च परमो महान् । वीर्यवान् भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ४
तथेति च त राजानमब्रवीद्विजसत्तमः । कश्चिन्ने सर्वमेवेतद्भवता वत्स-
मर्थितम् ५ ततोऽब्रवीद्विजान्बुद्धाः यज्ञकर्मसु निष्ठितान् । स्थापत्ये निष्ठि-
तांश्चैव बुद्धान्परमधार्मिकान् ६ कर्मान्तिकाञ्छितल्पकारान्वर्धकीम्बन-

नृपश्रेष्ठ दशरथराजाने आज्ञा केल्यानंतर राजाधिराजाच्या त्या आपणाची सर्व मंत्र्यांनी
वशंता केली आणि त्याच्या आज्ञेप्रमाणे त्यांनी सर्व तयारी केली २०. तदनंतर त्या
ब्राह्मणांनीही त्या धर्मज्ञ नृपश्रेष्ठ दशरथाची स्तुति केली आणि त्याची अनुज्ञा घेऊन
ते सर्व पुनरपि आल्या मार्गाने चालत झाले २१ व ते विषय केल्यानंतर त्या मंत्र्यांना
निरोध देऊन तो महाविचारी दशरथराजाही आपल्या अंतःपुरामध्ये प्रविष्ट झाला २२.
स्थापमाणे महामुनिबाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाव्यांतील बालकाण्डा-
पैकी बारावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १२ ॥

वसंतामध्ये अश्व सोडिल्यानंतर पुनरपि वसंतऋतु प्राप्त झाला असता संवत्सर पूर्ण
झाला. तेव्हा, तो वीर्यवान् दशरथराजा संतानप्राप्त्यर्थे अश्वमेध यगाची दीक्षा घेण्या-
करिता वसिष्ठांकडे गेला १ आणि अभिवंदनपूर्वक प्रथमतः यथाविधि पूजन करून संता-
नकरिता त्या द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठमुनींना विनयाने झणाला २ " हे ब्रह्मन्, माझा वाम
आपण यथाशक्ती श्रेयदास न्या आणि, हे मुनिश्रेष्ठ, राजांमध्ये ब्रह्मराससप्रभृति
विषे आपणार नाहीत अशा रीतीने आपण ते अनुष्ठान पार पाडण्याची तजवीज ठेवा ३.
जेव्हापुढे असे माझे सुद्ध आपणच असून मुख्य मुरुही आपणच आहात. करिता, हे
हार्ती घेतलेले यज्ञार्थे ओझे श्रेयदास देण्याची जोखीम आपल्याच शिरावर आहे ४.
झावर ते द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठमुनि झणाले " ठीक आहे; तुम्हाला धर्मनिष्ठेप्रमाणे मी हे सर्व काही
करिते " ५. तदनंतर यज्ञानुष्ठानामध्ये प्रवीण असे बुद्धबुद्ध द्विज कलाकौशल्याच्या

कानपि । मणकाश्चिन्निर्ध्वज तथैव गहनतर्कात् ७ तथा सुची-
अज्ञातविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतात् । यज्ञकर्म मयीहस्ता प्रथमो राजशास-
नात् ८ इष्टका बहुसाहस्रीः शीघ्रप्रानीयतामिति । उपकार्याः क्रिस्तां च
राज्ञो बहुगुणान्विताः ९ ब्राह्मणवसत्याश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ।
भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः समुपेताः सुनिष्ठिताः १० तथा पौरजनस्यापि कर्त-
व्याश्च सुविस्तराः । आगतानां सुपुराश्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ११
वाजिचारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च । भटानां महद्वासां वैदे-
शिकनिवासिनाम् १२ आवासा बहुमक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः । तथा
पौरजनस्यापि जनस्य बहुशोभनम् १३ दातव्यमर्चं विधिवत्सकल्य न तु
लीलया । सर्वे वर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसक्तताः १४ न चावज्ञा
प्रयोक्तव्या कामकांधवशादपि । यज्ञकर्मसु येन्यत्राः पुरुषाः शिल्पिन-
स्तथा १५ तेषामपि विभेदेण पूजा कार्या यथाक्रमम् । ये स्युः संपुजिताः

कामामध्ये निपुण आणि अत्यंत धार्मिक असे वृद्ध वृद्ध ६ शिल्पी व निरवानिरव
करणारे मजूर, सुतार, खणजार, ज्योतिषी, कारागीर आणि त्याचप्रमाणे सूत्रधार, नृत्य
करणारे ७ व तसेच चांगले बहुश्रुत, शास्त्रज्ञ व आचरणांनी शुद्ध असे लोक ह्यांना
ते ह्यांला " तहसी राजाच्या आज्ञेवरून यज्ञानुष्ठान पार पाडण्याची तजवीज
ठेवा ८. पुष्कळ हजार विटा प्रथम आण्य आणि बहुगुणसंपन्न असे राजवाडे तयार करा ९.
त्याचप्रमाणे अनेक प्रकारच्या भक्ष्य, भोज्य व पेय पदार्थांनी युक्त आणि (पर्जन्याला योग्य
न जमानण्यासारखी) बळकट अशी ब्राह्मणाकरिता शंकडां शुभ वसतिस्थाने तयार
करा १० व नगरवासी जनांना राहण्याकरिताही चांगलीं विस्तृत घरे तयार करा. फार
लांबून आलेल्या राजांकरिता पृथक् पृथक् ११ अश्वशाला, मजशालाआणि शय्यागृहे
तयार ठेवा. मोठमोठ्या लोकांना राहण्याला योग्य अशी वसतिस्थाने तयार करा आणि
परदेशांतिल बाहुचांकरिता १२ सर्व भोज्य वस्तूंनी संपन्न आणि निपुळ भक्ष्य पद्या-
र्थांनी युक्त अशी वसतिस्थाने तयार ठेवा आणि नगरवासी जव व इतर सामान्य लोक
यांचीही वसतिस्थाने उत्तमप्रकारे बनवा १३. अनावर न करितां ह्मणजे सर्व वर्णांच्या
लोकांची सत्कारपूर्वक मानमान्यता होईल अशा रितीने अद्वरपूर्वक वधविधि अन्न-
दान करा १४. काम आणि क्रोध ह्यांचे वावडीत सांपडण्यासारख्या बरी प्रसंग असला
तरी कोणाचीही अवज्ञा होवें उपयोगी नाही. यज्ञकर्मामध्ये जे पुरुष मग्न गेलेले
असतील त्यांचीच केवळ नव्हे परंतु, शिल्पी लोकांचीही १५ योग्यतेच्या क्रमाला
अनुसरून विशेषकरून मानमान्यता राहिली पाहिजे. धन आणि भोजन ह्यांच्या प्रोत्साहे

५० महाप्रनिवासीकिप्रणीत रामायणम् । [बालकाण्ड ५ ।]

सर्वे वसुभिर्वाजनेन च १६ यथा भव्यं सुविहितं न किंचित्परिहीयते ।
यथा भवत्तः कुर्वन् प्रीतिवृत्तेन चेतसा १७ ततः सर्वे ममामग्न्य वसि-
ष्ठमिदमब्रुवन् । यथेष्टं तत्सुविहितं न किंचित्परिहीयते १८ अथोक्तं तत्क-
रिष्यामो न किंचित्परिहास्यते । ततः सुमन्त्रमाहूय वसिष्ठो वाक्यमब्रु-
वीत् १९ निमन्त्रयस्व वृषतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः । ब्राह्मणाक्षत्रिया-
न्वैश्याऽऽह्व्याश्चैव सहस्रशः २० सभानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ।
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यवादिनम् २१ तमानय महाभागं स्वय-
मेव सुसत्कृतम् । पूर्वं संबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते २२ तथा
काशिराजं क्षिप्रं सततं प्रियवादिनम् । सद्गुणं देवमंकाशं स्वयमेवान-
वरजं ह २३ तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् । श्वशुरं राजर्षि-
हस्य सपुत्रं तमिहानय २४ अङ्गेश्वरं महेश्वरं रोमपादं सुसत्कृतम् ।
चवन्म्यं राजर्षिहस्य सपुत्रं तमिहानय २५ तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुम-
त्कृतम् । मागधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविभारदम् २६ प्राणिज्ञं परमोदारं मत्कृतं

सर्वांनी मानमान्यता राहील १६ अशा रीतीने आनंदवृत्त अंतःकरणाने तुझी सर्व तजवीज
ठेवा; झणजे सर्व यथास्थित होऊन कशाचीही उणीव पडणार नाही ” १७. ब्राह्मणां वसि-
ष्ठानीं सांगितल्यानंतर सर्वजण त्यांचे समीप येऊन झणाले “ आपण जसे मनामध्ये आशिल्ले
आहे तसे सर्व यथास्थित होईल; कांहीं कमी पडणार नाही ” १८. सारांश, आपल्या
आज्ञेप्रमाणे आली ते सर्व करू; कांहीं न्यून पडणार नाही ”. ब्राह्मणां त्यांनीं सांगि-
तल्यानंतर वसिष्ठानीं सुमंत्राला हाक मारून सांगितलें १९ “ पृथ्वीमध्ये जे कोणी धार्मिक
राजे असतील त्यांना निमंत्रण कर. हजारों ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र २० असे
सर्व देशांतील लोक सत्कारपूर्वक (यज्ञसमारंभाकरितां बोलावून) आज. शूर आणि
सत्यवादी असा जो महाभागवान् मिथिलाधिपति जनक त्याला उच्चम सत्कारपूर्वक
तुं स्वतः घेऊन ये. तो संबंधी होणार आहे असें पूर्वीच मला समजून आलें असल्या-
मुळे त्याला निमंत्रण करण्याविषयीं मी तुला प्रथम सांगत आहे २१, २२. त्याचप्र-
माणें आपणांविषयीं प्रेम धरणारा प्रियवादी आणि सवाचरणी असा जो देवासारखा
तेजसी काशिराजा त्याला तुं स्वतःच घेऊन ये २३. त्याचप्रमाणें अत्यंत धार्मिक व
वृद्ध असा जो नृपचेष्ट दशरथाचा श्वशुर केकयराजा त्याला पुत्रासहवर्तमान तुं येथें घेऊन
ये २४. तसाच नृपचेष्ट दशरथाचा मित्र जो महाधनुर्धारी अंगवेशाधिपति रोमपाद
त्याला पुत्रासहवर्तमान चांगल्या सत्कारानें तुं येथें आज २५. तसेंच कोसलवेशाधि-
पति भानुमावाला सत्कारपूर्वक घेऊन ये आणि त्याचप्रमाणें शूर, सर्व शास्त्रांमध्ये

नुरुपर्षभम् । राज्ञः शतसनमादाय योदयस्व नृपर्षभात् २० प्राचीनान्ति-
 म्भुसौखीरान्तौराष्ट्रेषांश्च पार्थिवान् । दक्षिणात्याघरेभ्रातृभ्यः समस्ताना-
 नयस्व ह २८ सन्ति जिग्धाभ्यः ये चान्ये राजानः पृथिवीलले । तान्पश्यन्
 यथा क्षिप्रं सानुमान्सहयान्धवान् २९ एतान्भूतैर्महाभामैरानयस्व नृपा-
 इवा ३० वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितं तदा । स्वादिशत्युत्कर्षा-
 स्तत्र राजामानयन् शुभान् ३१ स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रयातो मुनिश्चा-
 सनात् । सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महामतिः ३२ ते च कैर्मा-
 न्तिकाः सर्वे वसिष्ठाव महर्षये । सर्वे निवेदयन्ति स्म वक्षे नृपकम्पि-
 तम् ३३ ततः प्रीतो द्विजभेष्टस्तान्सर्वान्मुनिरब्रवीत् । अवज्ञया न वातम्यं
 कस्वचिल्लीलयापि वा ३४ अवज्ञया कृतं हन्याद्वातारं नात्र संशयः । ततः
 कैश्चिद्द्वोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ३५ बहूनि रजाम्बादाय राज्ञो वृक्षरथस्थ-
 ह । ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ३६ उपयाता नरम्बाह्वरा-
 जानस्तव शासनात् । मयापि सत्कृताः सर्वे यथाई राजमत्तम् ३७

निपुण, समय जाणणारा आणि अत्यंत उदार अशा पुरुषभेष्ट ममथ राजालाही वेळून
 ये व राजाची आज्ञा घेऊन इतरही नृपभेष्टांना इकडे येण्याविषयी प्रेरणा कर २९, २७,
 पूर्व देशांतील, दक्षिण देशांतील आणि त्याचप्रमाणे सिंधु, सौवीर व सौराष्ट्र ह्या
 देशांतील सर्व राजांना तू घेऊन ये २८. त्याचप्रमाणे वृक्षरथाशी प्रेराने वागणारे जे
 आज्ञास्वी राजे भूतलावर अस्तत्रिल त्यांना सेवक आणि बांधव ह्यांसह वर्तमान तू नसे
 सत्वर आणिता येईल तसे आणि २९. सारांश, ह्यांना मोठ्या योग्यतेने वृत्त पाठवून
 राजाच्या आज्ञेने तू घेऊन ये ” ३०. ते वसिष्ठांचे भाषण श्रवण करून सुमंत्राने राजांना
 आणण्याकरितां (आचरणाने) पवित्र अशा पुरुषांना सत्वर आज्ञा केली ३१ आणि
 वसिष्ठमुनींच्या आज्ञेप्रमाणे तो धर्मात्मा महाविषारी सुमंत्र (काहीं राजांना आज्ञावाक-
 रितां) सत्वर स्वतः गेला ३२. नंतर ते सर्व काम करणारे लोक वसिष्ठ महर्षिकडे
 आले व यज्ञासंबंधाने जे काहीं साहित्य जुळविण्यास त्यांना सांगितले होते ते जुळविले
 झालून त्यांनी त्यांना निवेदन केले ३३. तेव्हा ते द्विजभेष्ट वसिष्ठ मुनि संतुष्ट होऊन त्या
 सर्वांना ह्मणाले “ अनादर करून अथवा अभेदेने कोणाला तुम्ही काहीं देऊं नका
 (हें मी आज्ञास्वी एकदां सांगून ठेवितों) ३४. कारण, अभेदेने केलेले दान वात्स्याच्या गमक
 करिते शांत संशय नाही”. शानंतर बोलाविलेले राजे काहीं विषयांनीं पुष्कळ रत्ने घरोघर
 घेऊन वृक्षरथ राजाकडे आले असता वसिष्ठ सुमन्त्र ह्यांच्या राजाच्या ह्मणाले ३५, ३६
 “ हे पुरुषभेष्टा, तुम्हा आज्ञेवरून राजे आले आहेत व, हे राजाधिराज, योग्यतेनुसार,

यक्षिर्य च कृतं सर्वं पुरुषैः सुसमाहितैः । निर्मातुं च भवान्वष्टुं यज्ञायत-
नमस्तिकात् ३८ सर्वकार्यरूपहृतरूपेण वै ममन्ततः । द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र
मनसैव विनिर्मितम् ३९ तथा वसिष्ठवचनादृष्यशृङ्गस्थ संभयोः । दिवमं
शुभनक्षत्रे नियातो जगतीवतिः ४० ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजोत्तमाः ।
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभन्तदा ४१ यज्ञघाटं गताः सर्वे यथाशास्त्रं
वधाविधि । श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षामुपाविशत् ४२ [४३८]
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे ० आदिकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्ग्रामे तुरङ्गमे । सगृह्णाध्वोत्तरे तीरे राज्ञो
यज्ञोभ्यवर्तत १ ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य कर्म चक्रद्विजर्षभाः । अश्वमेधे
महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुप्रह्लात्मनः २ कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ।
वधाविधि यथाध्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ३ प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथै-
वोपसदं द्विजाः । चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ४ अभिपूज्य तदा
मीं सर्वांचा सत्कारही केला आहे ३७. आपआपल्या कामांविषयीं अतिशय दक्ष असलेल्या
लंकांनीं यज्ञाला लागण्याचा सबे पदार्थांची सिद्धता ठेविली आहे. ह्यास्तव, यजन करण्या-
करितां तुं यज्ञभूमीसमीप जा ३८ आणि इष्ट पदार्थांनीं (अत्यंत सत्वर) युक्त झालेली
आणि ह्मणूनच मनाच्या योगानेच निर्माण केल्यासारखीं असलेली यज्ञभूमी, हे राजाधिराज,
तुं चोहोंबाजूंनीं अवलोकन कर ” ३९. तदनंतर वसिष्ठ आणि ऋष्यशृंग ह्या उभयतांनीं
संमिश्रितल्यावरून शुभ नक्षत्रांनीं युक्त अशा दिवशीं भूपतिव्दशरथ (यज्ञभूमीकडे जाण्या-
करितां) निघाला ४०. तेव्हां वसिष्ठप्रभृति सर्व द्विजश्रेष्ठ ऋष्यशृंगाला पुढें कळून
यज्ञमंडपामध्ये गेले आणि त्या सर्वांनीं सूत्र आणि शास्त्र ह्यांना अनुसरून यज्ञकर्माला
आरंभ केला असतां पत्न्यांसहवर्तमान त्या वैभवशाली राजानें यज्ञदीक्षा घेतली ४१, ४२.
ह्याप्रमाणें महामुनिवाल्मीकिप्रणीत श्रीमद्रामायणसंज्ञक आदिकाण्डातील बालकाण्डापूर्वको
तेरावा सर्ग समाप्त झाला ॥ १३ ॥

तदनंतर संवत्सर पूर्ण होऊन तो सोडिलेला अश्व पुनरपि प्राप्त झाला असतां सरयू
नदीचे उत्तरतीर्णी व्दशरथ राजाच्या यज्ञाला आरंभ झाला १. त्या महात्म्या व्दशरथ
राजाच्या अश्वमेधनामक महाकृतूमध्ये ऋष्यशृंग मुनींना मुख्य आर्त्विज्य देऊन (ह्मणजे
महात्त्व देऊन) द्विजश्रेष्ठांनीं अनुष्ठान केले २. वेदपारंगत याजक यज्ञार्चें अनुष्ठान
वधाविधि करूं लागले आणि भुति, (पूर्वमिमांसारूप) न्याय आणि शास्त्र ह्यांना
अनुसरून आपआपलें अनुष्ठान करण्याविषयीं ते प्रवृत्त झाले ३. प्रवर्ग्य, उपसव इष्टि
आणि इतरही जे कांहीं अधिक सामितलेले होते ते सर्व कर्म, शास्त्र आणि भुति

दृष्टाः सर्वे चक्रयथाविधि । प्रातःसवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुरुषाः ५
 ऐन्द्रश्च विधिवद्वत्तो राजा चाभिपुतो नयः । मध्यंदिने च सवनं प्राचर्त्तते
 यथाक्रमम् ६ तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः । चक्रुस्ते शास्त्रतो
 दृष्टा यथा ब्राह्मणपुरुषाः ७ आह्वयं चकिरे तत्र शकादीन्विपुधोत्त-
 मान् । ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ८ गीतामिर्मधुरैः स्निग्धै-
 र्मन्त्राह्वानैर्यथाहृतः । हंतारो वदुरावाप्त्य हविर्भागान्दिवौकसाम् ९ न चाहु-
 तमभून्नत्र स्सलितं वा न किञ्चन । दृश्यते ब्रह्मवत्पर्व क्षेमयुक्तं हि
 चकिरं १० न तेष्वहःसु श्रान्तो वा क्षुधिनो वा न दृश्यते । नाविद्वान्ब्रा-
 ह्मणः कश्चिद्वाशतानुचरस्तथा ११ ब्राह्मणा भुञ्जते नित्ये नाथवन्नश्च
 भुञ्जते । तापमा भुञ्जते चापि भ्रमणाश्चैव भुञ्जते १२ मृद्धाश्च व्याधिना-
 श्चैव स्त्रीबालाश्च तथैव च । अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते १३
 दीयतां दीयतामन्नं वामांसि विविधानि च । इति संचोदितास्तत्र तथा

ह्यांचं अनिक्रमण न करितां, ब्राह्मणांनीं केले ४. ज्या ज्या कर्माची जी जी देवता
 तिचें तिचें पूजन करून आनंदित झालेल्या श्रेष्ठ मुनींनीं प्रातःसवनप्रभृति सर्व कर्मे
 यथाविधि केलीं ५. इंद्रदेवतेला उद्देशून यथाविधि हविर्भाग दिला; पवित्र सोमवल्ली
 कुटून तिचा रस काढिला आणि मंतर क्रमाला अनुसरून मध्यंदिनसवन (ह्या नांवाचे अनु-
 ष्ठान) सुरू झाले ६ व तें झाल्यावर त्या राजाच्या अश्वमंथसंबंधी तृतीयसवन-
 संज्ञक कर्मही श्रेष्ठ ब्राह्मणांनीं शास्त्रांत अवलोकून करून यथाविधि केले ७. शिष्येनु-
 रूप वर्णोच्चारानें युक्त असलेल्या मंत्रांच्या योगानें त्या क्रतूमध्ये ऋष्यशृंग ज्यांत मुख्य
 आहेत अशा ऋत्विजांनीं इंद्रप्रभृति श्रेष्ठ देवांचें आवाहन केले ८. मधुर सामें आणि
 भक्तियुक्त समंत्रक आह्वानें ह्यांच्या योगानें आवाहनपूर्वक होत्यांनीं ज्याच्या त्याच्या
 मानाप्रमाणें देवांना हविर्भाग दिले ९. त्या क्रतूमध्ये प्रमाद अथवा अविधि हवन यत्किं-
 नितही न होता ऋत्विजांनीं तें सर्व अनुष्ठान समंत्रक व निर्विघ्नपणें तडीस नेले १०.
 तें अनुष्ठान जितकें दिवस चाललें होतें तितक्या दिवसांत त्या यज्ञमंडपामध्ये श्रांत,
 क्षुधित, अविद्वान् आणि शंभर खटपटी ज्याच्या हाताखालीं नाहींत असा कोणीही ब्राह्मण
 दृष्टोत्पत्तीस झाला नाहीं ११. ब्राह्मण ज्यांना इतर पशु आहेत असे (शूद्र), तापस
 आणि भ्रमण (क्षणजे बौद्ध संन्यासी) हे त्या ठिकाणीं भोजन करीत असत १२.
 वृद्ध, व्याधिग्रस्त, स्त्रिया व बालक हे एकसारखे भोजन करीत असतांनाही (यजमान
 व शरथ राजाला त्यांना भोजन चालवें) पुरेसे झाले नाहीं १३. अन्न या अभि-
 नानाप्रकारचीं वस्त्रे देऊन टाका अशी आज्ञा अनेक वेळां त्या यज्ञमंडपामध्ये अधि-

१४ महापुनिवास्वीकिप्रणीतं रामायणम् । [वाञ्छकाण्डम् ।]

चक्रनेकशः १४ अक्षकुटाश्च दृश्यन्ते बहवः पर्वतोपमाः । दिवसे दिवसे
तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा १५ नानादंशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ।
अक्षपानैः सुविहितास्तस्मिन्पक्षे महात्मनः १६ अक्षं हि विधिवत्स्वाहु
प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः । अहो तृणाः स्म भद्रं त इति शुभाच्च राघवः १७
स्वलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यदेशयन् । उपासन्ते च तानप्ये सुमुष्टम-
निकुण्डलाः १८ कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्बहूनपि । प्राहुः सुवा-
ग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया १९ दिवसे दिवसे तत्र संस्तरे कुशला
द्विजाः । सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः २० नाचङ्कूविदना-
सीन्नामृतो नाबहुभृतः । सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशलो द्विजः २१
प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्मृगैस्त्वाः सादिरास्तथा । तावन्तो बित्त्वसहिताः
पर्णिनश्च तथापरे २२ श्लेष्मातकमयो दिष्टो देवदाकमयस्तथा । द्वावेव

कारी पुरुषांना होत असे व ते त्याप्रमाणे करीत असत १४. पाकशास्त्रांत सांगितल्या-
प्रमाणे तयार केलेल्या अन्नाचे पर्वतासारखे असंख्य ढीग प्रत्यही त्या ठिकाणीं हसीं
पडत असत १५ आणि देशोदेशीहून आलेले पुरुष आणि स्त्रीसमुदाय ह्यांची त्या
महात्म्या दशरथाच्या यज्ञामध्ये अक्षपानांच्या योगाने उत्तम प्रकारची व्यवस्था
ठेविली जात असे १६. पाकशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणे तयार केलेल्या मिष्ट अन्नाची
द्विजबेड प्रशंसा करीत असत आणि त्यामुळे " हे राजा, आम्ही तूम्हा शालें; तुम्हां
कल्याण असो " असें रघुवंशज दशरथाच्या कार्णी येत असे १७. उत्तम उत्तम
भूषणे धारण केलेले पुरुष ब्राह्मणांना वाढीन असत आणि अत्यंत उज्ज्वल रत्नकुंडल
धारण केलेले असे इतर लोक त्यांचा समाचार घेत असत १८. एका कर्माची समाप्ति
होऊन दुसऱ्या कर्माचा आरंभ होईपर्यंत असण्याच्या मधल्या वेळांत एकमेकांना जिंक-
ण्याच्या इच्छेनें मोठमोठ्या निद्वान् वस्त्यांचें हेतुपुरःसर अनेक प्रकारचे वाद चालत
असत १९. त्या यज्ञामध्ये अनुष्ठानानिषयीं निपुण असलेले ब्राह्मण पथाशास्त्र
(वेदप्रभृति) भेरेणा शाली असतां प्रत्यही सर्व कर्मे करीत असत २०. त्या
राजाच्या यज्ञमंडपामध्ये (अनुष्ठान पाहणारे) जे सदस्य होते त्यांत (शिक्षा-
प्रभृति) बडगांचें ज्ञान नसणारा, अतस्थ न राहणारा, बहुभृत नसणारा आणि त्याच-
प्रमाणे वादामध्ये कुशल नसणारा असा कोणीही ब्राह्मण नव्हता २१. यूप उभार-
ण्याचा समय प्राप्त झाला असतां सहा वेलाचे, सहा खेराचे आणि एकेका वेलाच्या
यूपासमीप एकेक असे सहा पळसाचे यूप त्या ठिकाणीं आणिले होते २२. यूपां-
मध्ये श्लेष्मातक वृक्षाचा एक यूप होता; परंतु, देवदाक वृक्षाचा यूप केवळ एकच नसून

तत्रविहितौ बाहुव्यस्तपट्टिग्रही २३ कारिताः सर्वेष्वेते शास्त्रैर्यज्ञकोविदैः ।
 शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काचिनालंकृताभवन् २४ एकविंशतिरूपास्त एक-
 विंशत्यरत्नयः । वासोमिरेकविंशज्जिरकैकं समलंकृताः २५ विन्ध्यस्तापिधि-
 वत्सर्वैः शिल्पिभिः सुकृता दृढाः । अष्टाक्षयः सर्वेष्वश्लक्ष्णरूपसमन्विताः २६
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः । समर्पयोद्गीतिमन्त्रो विरा-
 जन्ते यथा दिवि २७ इष्टकाश्च ययान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः । चितोशि-
 ब्राह्मणैस्तत्र कुशलैः शिल्पकर्मणि २८ स चित्त्यो राजसिंहस्य संचितः
 कुशलैर्द्विजैः । गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः २९ नियुक्ता-
 स्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य वैवतम् । उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचो-
 दिताः ३० शामित्रं तु हयस्तत्र तथा जलचराश्च ये । आपिभिः सर्वगै-
 तन्नियुक्तं शास्त्रनस्तदा ३१ पशूनां त्रिशनं तत्र यूपेषु नियतं तदा । अश्व-

वंगेत वसण्यासारिखे स्थल असे दोन यूप होते २३. हे सर्व यूप यज्ञानुष्ठानामध्ये
 निष्णात अशा शिल्पशास्त्रवेत्त्यांकडून करविलेले होते आणि त्या कतूला शोभा
 येण्याकरिता त्यांना सुवर्णाचे अलंकार घातलेले होते २४. एकवीस एकवीस हात
 लांब असलेले ते यूप एकवीस एकवीस वस्त्रांनी एक एक ह्याप्रमाणे अलंकृत केलेले
 होते २५. त्या सर्वच यूपांची ठेवण मनोहर असून ते सर्व अष्टकोणाकृति होते व
 शिल्पी लोकांनी ते चांगले व मजबूत तयार केलेले होते. असो. त्यांची यथाविधि
 स्थापना करून वस्त्रांच्या योगाने त्यांचे आच्छादन व गंधपुष्पांनी पूजन झाले असता
 स्वर्गामध्ये शोभत असलेल्या देदीप्यमान समर्पप्रमाणे ते शोभू लागले २६, २७. कल्प-
 सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे प्रमाणाला अनुसरून इष्टका (ह्याजे विटा) तयार करविल्या
 होत्या आणि त्यांच्या योगाने शिल्पकर्मांमध्ये कुशल ब्राह्मणांनी अग्नीला आधारभूत
 असे स्थान रचून तयार केले होते २८. सृष्ट्रेष्ठ दशरथ राजाचा, शिल्पकर्मांमध्ये निष्णात
 असलेल्या ब्राह्मणांनी तयार केलेला तो त्रिगुणित व अष्टादशात्मक वयन सुवर्णपक्षांनी
 युक्त अशा गरुडपक्षाच्या आकृतीसारखा झाला २९. त्या त्या देवतेच्या
 उद्देशाने त्या ठिकाणी पशु बांधून ठेविले होते व विधीने सांगितल्याप्रमाणे सर्प व पक्षी
 ह्यांचीही त्या ठिकाणी यथाशास्त्र योजना केलेली होती ३०. इतकंच नव्हे परंतु,
 शामित्रसंज्ञक कर्माकरिता (ह्याजे मारणे, फाडणे इत्यादि कामांकरिता) अश्व
 आणि त्याचप्रमाणे विहित असलेले जलचर प्राणी त्या ठिकाणी बांधून ठेविले होते.
 सारांश, अग्नींनी शास्त्राच्या अनुरोधाने हे सर्व बांधून ठेविले होते ३१. वशरथरा-
 जाच्या त्या वज्रमंडपामध्ये यूपांचे ठिकाणी तीनशे पशु बांधून ठेविले होते आणि

५६ महामुनिवाल्मीकिप्रणीतं रामायणम् । [बाणकाण्डम् ।]

रजोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य ह ३२ कौमल्या तं हयं तत्र परिचर्य
ममन्ततः । कृपाणैर्विशामेनं त्रिभिः परमया मुखा ३३ पतत्रिणा तदा
सार्धं सुस्थितेन च चेतसा । अवसद्रजनीमेका कौसल्या धर्मकाम्यया ३४
हानाध्वर्युस्तथोद्गाता हयंन समयोजयन् । महिष्या परिवृक्तयाथ वावाता-
मपरा तथा ३५ पतत्रिणस्तस्य वषामुद्धृत्य नियतन्द्रियः । क्रैविकपरम-
मंपन्नः अपयामास शास्त्रतः ३६ धूमगन्धो वषायास्तु जिघ्रति स्म नरा-
धिपः । यथाकालं यथास्थायं निर्णुदन्पापमात्मनः ३७ हयस्य यानि
चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः । अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समस्ताः षोडश-
त्विजः ३८ वृक्षशास्त्रासु यज्ञानामन्येषां क्रियतं हविः । अश्वमेधस्य यज्ञश्च
वैतसो धाम इष्यते ३९ अश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ।
चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ४० उक्थ्यं द्वितीयं संख्यातम-
तिरात्रं तथोत्तरम् । कारितास्तत्र चहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ४१

त्याचमणें उत्कृष्ट अश्वामध्येही उत्कृष्ट असा अश्वही बांधून ठेविला होता ३२. नंतर
कौसल्येनं त्या मंडपामध्ये त्या अश्वामोवतीं प्रदक्षिणा केली, अतिशय आनंदाने तीन
तरवारीनीं त्याला काढिलें ३३ आणि नंतर धर्मकामना मनामध्ये आणून स्वस्थांतः-
करणपूर्वक त्या गरुडासारख्या वेगवान् अश्वामयीण त्या कौसल्येनं एक रात्र वास्तव्य
केलें ३४. होता, अश्वर्यु आणि उद्गाता ह्यांनीं महिषी (ह्यणजे राजाची क्षत्रियजातीय
स्त्री), परिवृती (ह्यणजे राजाची वैश्यजातीय स्त्री) आणि तिसरी वावाता (ह्यणजे
राजाची शूद्रजातीय स्त्री) ह्यांचा त्या अश्वार्शीं समागम करविला ३५. नंतर त्या
अश्वार्शी वषा (अर्थात् चंद्रनामक मेद) काढून प्रयोगचातुर्यानें संपन्न अशा एका
जितेंद्रिय ऋत्विजानें ती यथाशास्त्र शिजविण्यास आरंभ केला असतां ३६ स्वतःच्या
पापाचें निरसन करण्याकरितां त्या दशरथ राजानें योग्य कालीं यथाविधि वपंचा धूम-
मेध घेतला ३७. नंतर अश्वार्चीं जीं हवनीय अगें त्या सर्वांचें त्या संपूर्ण सोळाही
ऋत्विज ब्राह्मणांनीं यथाविधि अग्नीमध्ये हवन केलें ३८. असो. इतर यज्ञामध्ये वृक्ष-
वृक्षाच्या शाखांवर पाशुक हवि ठेवून अवदान देत असतात. परंतु, अश्वमेध यज्ञा-
मध्ये हविर्भाग वेतस वृक्षाच्या शाखेवर ठेवून द्यावा लागतो ३९. कल्पसूत्रामध्ये आणि
ब्राह्मणामध्ये अश्वमेधाला ज्यह (ह्यणजे तीन सवनीय दिवसांनीं पुष्क) असें झटलें
आहे ; तिहींपैकीं अभिष्टोम हा त्यांतील प्रथम दिवस ठरविलेला आहे ४०; उक्थ
अतु हा दुसरा दिवस सांगितला आहे आणि त्याचप्रमाणें अतिरात्र हा तिसरा दिवस
उक्त आहे व शास्त्रांत दृष्ट असल्यामुळे आणखीही पुष्कळ कृत विहित ह्यणून

ज्योतिष्मोमायुषी चैवमतिरात्रौ च निर्मितौ । अभिजिह्विश्चजिह्वममो-
र्यामौ महाकतुः ४२ प्रार्ची होत्र ददौ राजा विशं स्वकुलवर्धनः । अध्व-
र्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां विशम् ४३ उद्गात्रे तु तथोदीचीं दक्षिणैषा
चिनिर्मिता । अश्वमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ४४ कर्तुं समाप्य तु
तदा न्यायतः पुरुषर्षभः । ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां कुलव-
र्धनः ४५ एवं दत्त्वा प्रहृष्टो भूच्छीमानिक्ष्वाकुनन्दनः । ऋत्विजस्त्वद्भुव-
न्सर्वे राजानं गतकिल्बिषम् ४६ भवानेव महीं छत्वामेको रक्षितुमर्हति ।
न भूभ्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्म पालने ४७ रताः स्वाध्यायक-
रणे वयं नित्यं हि भूमिषु । निष्कृत्य किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ४८
मणिरत्नं सुवर्णं वा गात्रो यद्वा समुद्यतम् । तत्प्रयच्छ सृपश्वेष्ट धरण्या
न प्रयो जनसु ४९ एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः । गवां शतसहस्राणि
दश तभ्यो ददौ नृपः ५० दशकोटिं सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ५१ ऋत्वि-
जस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु । ऋष्यशृङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च

उक्त आहृत ४१. ज्योतिष्म, आयुष्टाम, दोन अतिरात्र, दोन अमोर्याम, अभिजिह्व
आणि विश्वजित् ह्या अश्वमेधामध्ये विहित असलेल्या महाकतुंचे अनुष्ठान झाले ४२.
नंतर आपले कुल वृद्धिमत करणाऱ्या दशरथ राजाने होत्याला पूर्व दिशा दक्षिणा
झणून दिली, अध्वर्यूला पश्चिम दिशा दिली, ब्रह्मचाला दक्षिण दिशा अर्पण
केली ४३ आणि उत्तर दिशा उद्गात्याचे स्वाधीन केली. कारण, ब्रह्मदेवाने पूर्वी उत्पन्न
केलेल्या अश्वमेध महाकतुला (कल्पसूत्रामध्ये) ही दक्षिणा विहित आहे ४४. क्षाममाणे
तो कतु यथाविधि समाप्त केलून कुलवृद्धिमत करणाऱ्या पुरुषश्रेष्ठ दशरथ राजाने ती
पृथ्वी ऋत्विजांना अर्पण केली ४५ आणि क्षाममाणे पृथ्वी अर्पण केल्यावर तो वेमवशाली
इक्ष्वाकुवंशज दशरथ राजा आनंदित झाला. तेव्हा त्या पापरहित झालेल्या राजाला
सर्व ऋत्विज झणाले ४६ “ संपूर्ण पृथ्वीचं रक्षण करण्यास तूच एक योग्य आहेस;
आझीं पालन करण्यास समर्थ नाही आणि झणूनच पृथ्वीशीं आझांला कांहीं कर्तव्य
नाही ४७. हे भूपाला, वेदाध्ययन करण्याविषयी (मात्र) आझीं नेहमी तत्पर
असतो. करितां, ह्या पृथ्वीबद्दल कांहीं तरी निष्कृत तू दे झणजे झाले ४८.
एकावे उत्कृष्ट रत्न, सुवर्ण, माई भषवा जे कांहीं तुझ्यापाशीं देण्यासारिले असेल, ते
आझांला दे. हे नृपश्रेष्ठा, पृथ्वीचं आझांला कारण नाही ” ५१. क्षाममाणे वेदपारंगत
ब्राह्मणांनी त्या राजाला संगितले असतां ब्रह्म लक्ष माई राजाने त्यांना दिल्या ५०.
ब्रह्म कोटिभर सुवर्ण दिले आणि चाळीस कोट रुपयेही त्याने त्यांना दिले ५१. तेव्हा सर्व